

Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50

National bevægelse, social forankring og modernisering

Af Hans Schultz Hansen

I Historie 18,1 diskutereses Gottlieb Japsens trefasemodel for den danske bevægelses udvikling ca. 1800-1914, mest på grundlag af Hans Schultz Hansens bog »Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914«. Arkivar Hans Schultz Hansen forsøger i denne artikel at følge diskussionen op med en undersøgelse af den danske bevægelse i dens startfase ca. 1838-50. Ud fra de sidste årtiers forskning og de samtidige adresser og foreningsmedlemslister tegnes et billede af danskhedens geografiske og sociale struktur, ligesom dens ideologiske forankring i bondepolitikken skitseres. Det drøftes endvidere, hvorvidt G. Japsens og Miroslav Hrochs teorier om forholdet mellem socioøkonomisk og national udvikling er egnede til at forklare den danske bevægelses etablering og tidlige fremvækst.

Derfor min første og oprindelige plan: ved bondehæren skal vi tilsidst sejre, og altså skal vi bestandig skrive for bonden og den fortrykte borger som vort egentlige publikum. Vor bondehær må bestandig vokse, så skal vi min tro nok slå fjenden.

Chr. Flor 1838¹

Da den danske bevægelse i Sønderjylland begyndte at tage form i de sidste år af 1830-erne, gjorde pionererne sig overvejelser om, hvilke sociale grupper i befolkningen, de især skulle forsøge at vinde. Som ovenstående citat af bevægelsens organisator Chr. Flor viser, valgte man at koncentrere indsatsen om bønder og småborgere. Historikerne derimod begyndte først ret sent at interessere sig for sammenhængene mellem den danske bevægelses udvikling og de økonomiske og sociale forandringer. Det er først i de seneste tre årtier, det er sket, og det er kun en kort periode i den sønderjyske historietradition².

1. Flor til P. C. Koch 3.8. 1838, trykt hos P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, I, Kbh. 1919, s. 176f.

2. Nævnes bør dog, at Troels Fink med sin disputats Udskiftningen i Sønderjylland indtil

I 1954 forsøgte *H. V. Gregersen* i en lille, ret upåagtet artikel »Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung« at tolke bondestandens overvejende danske indstilling i lyset af modsætningerne til de slesvig-holstenske sindede embedsmænd og hertugen af Augustenborg. Hjemmetyskhedens udbredelse i egnen mellem Tønder og Tinglev så Gregersen i sammenhæng med storbøndernes handelsforbindelser sydpå, ligesom store dele af borgerskabet i byerne blev tysksindede takket være deres økonomiske orientering mod syd³.

Johann Runge gav i 1958 en ny tolkning af Flors interesse for bondestanden, der ifølge Runge ikke var begrundet i national bonderomantik. Flors synspunkt var, at bøndernes nationale frigørelse kun kunne opnås, når de i alliance med kongemagten gennem en klassekamp brød adelens og embedsmændenes sociale formynderi⁴.

Frem for nogen er det dog *Gottlieb Japsen*, som har beskæftiget sig med sammenhængene mellem den socioøkonomiske og nationale udvikling. I »Historie« 18,1 førtes en diskussion om hans trefasemodel for den danske bevægelses udvikling, som han skitserede i foredraget »Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig« fra 1973⁵. Diskussionen koncentrerede sig imidlertid altovervejende om den tredje fase i modellen, perioden 1880-1914. De to forudgående faser, der lå før 1850, blev således kun sporadisk inddraget⁶.

I denne artikel skal det forsøges at indhente noget af det forsømte ved at diskutere aspekter af den danske bevægelses tidlige udvikling frem til 1850 set i lyset af Japsens trefasemodel. Da Japsen ikke har givet så snæver en definition af, hvad »borgerliggørelsen« konkret indebar i denne pe-

1770, Kbh. 1941, oprindelig ønskede »at faa klarhed over de sønderjydske bønders sociale og økonomiske stilling umiddelbart før nationalitetskampens begyndelse i 1830'erne« (s. 5). Men da udskiftningen viste sig at foregå meget tidligt re end i kongeriget, lod en forbindelse mellem denne og den nationale kamp sig naturligvis ikke etablere.

3. H. V. Gregersen: Die soziologische Struktur der Bevölkerung Nordschleswigs in ihrer Bedeutung für die national-politische Entscheidung. Grenzfriedenshefte 1954:2, s. 12-18. Nævnes bør også Gregersens undersøgelser af Aabenraa amt og Slogs herred: Fra den nationale vækkelse i landsognene omkring Åbenrå. Sønderjyske Årbøger 1951, s. 161-201 og Af Slogs herreds nationale historie. Sønderjyske Årbøger 1953, s. 61-81.

4. J. Runge: Christian Paulsens politische Entwicklung, Neumünster 1969, s. 162-168. Dissertationen er fra 1958.

5. G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75.

6. Nils Vollertsen, Hans Schultz Hansen, Finn Stendal Pedersen, Uffe Østergaard og Jørgen Fink: Landbruget og den nationale udvikling i Nordslesvig. En diskussion af Gottlieb Japsens tese. Historie, ny række 18,1, 1989, s. 29-56.

riode, kan der ikke blive tale om en egentlig afprøvning af hans model, men nogle strømpile kan dog sættes.

Mens afprøvningen af Japsens forklaringskitse for perioden 1880-1914 for størstedelen måtte baseres på utrykt kildemateriale, foreligger adskillige behandlinger af den danske bevægelses historie før 1850. Her kan først nævnes Japsens egen forskning: bøgerne »Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850« fra 1961 og »Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814« fra 1968 samt foredraget »Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848« fra 1971⁷.

Den senere forskning har i vid udstrækning forholdt sig til Japsens synspunkter – og Japsen har forholdt sig til den. *H. P. Clausen* tilsluttede sig i 1966 Japsens kritik af den idealistiske historieskrivning, som især repræsenteres af *P. Lauridsen*. I sit ottebindsværk »Da Sønderjylland vaagnede« (1909-22) tolkede Lauridsen således med sin nationalromantiske tilgang alt ud fra det overordnede modsætningsforhold dansk-tysk uden forståelse for de mange nuancer i befolkningens stilling til sprog- og forfatningsspørgsmålet⁸. I artiklen »Dansk og tysk på Als 1812-48« beskæftigede Clausen sig bl.a. med forholdet mellem den begyndende nationale sprogkamp og bondestandens traditionelle tankeverden⁹.

Henrik Fangel gjorde i »Haderslev bys historie 1800-1945« fra 1975 de nationale bevægelsers forskellige sociale forankring til et hovedpunkt i fremstillingen og foretog dermed en parallelundersøgelse til Japsens bog om Aabenraa¹⁰. Den mest direkte stillingtagen til Japsens synspunkter findes imidlertid hos *A. Pontoppidan-Thyssen* i »Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850« (1977). Pontoppidan-Thyssen fremdrog her som noget væsentligt den danske bevægelses bondepolitiske program og tegnede et billede af bondestanden, der afviger en del fra Japsens¹¹.

Vigtige oplysninger om den danske bevægelses sociale basis under Treårskrigen er tilvejebragt af *Jørgen Witte* i afhandlingerne om »Den slesvigske Forening 1849-1852«¹². *Jürgen Rohweder* undersøgte i bogen »Sprache

7. Foredraget fra 1971 er trykt i *Historie*, ny række 13,1-2, 1979, s. 107-122.

8. Det forhindrer ikke, at Lauridsens værk med de mange faktuelle oplysninger om den danske bevægelse indtil 1848 og det gengivne brevstof stadig er et standardværk.

9. *H. P. Clausen*: Dansk og tysk på Als 1812-48. II. Sønderjyske Årbøger 1966, s. 105-203.

10. Bogen er anmeldt af Japsen i *Sønderjyske Årbøger* 1976, s. 192-195. Hans kritik var dog lidt konkret.

11. Anmeldt af Japsen i *Fortid og Nutid XXVII*, 1978, s. 459-461. Japsen opponerede især imod Pontoppidan-Thyssens understregning af bondestandens konservatisme.

12. *Jørgen Witte*: Den slesvigske Forening 1849-1852. *Sønderjyske Årbøger* 1975, s. 86-152 og 1976, s. 5-12.

und Nationalität« fra 1976 tilslutningen i de forskellige sociale lag til kravet om dansk rets- og administrationssprog i Nordslesvig. Senest har *Hans Schultz Hansen* i bogen »Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse« (1990) beskæftiget sig med dannelsen af en dansk-orienteret helstatsvenlig retning blandt købmænd og mere velhavende håndværkere i Flensborg fra 1840, mens byens middelstand og arbejderklasse først engageredes i den nationale konflikt i 1848, men da på et mere udpræget dansk grundlag. Det samme gjaldt omegnens landmænd.

I sin bog »Social Preconditions of National Revival in Europe« fra 1985 har den tjekkiske historiker *Miroslav Hroch* et mindre afsnit om Sønderjylland, hvor der bringes nogle oplysninger om de nationale bevægelses sociale basis. Som påpeget af Uffe Østergaard har bogen dog større krav på opmærksomhed i kraft af forfatterens forsøg på at sammenfatte analyserne af de nationale bevægelses udvikling i de mindre lande i Europa til en samlet teori. Nogle af Hrochs generelle konklusioner skal derfor diskuteres nærmere i et afsluttende selvstændigt afsnit.

Udover de nævnte afhandlinger er der inddraget primært kildemateriale i undersøgelsen. Til fastlæggelsen af den danske bevægelses geografiske og sociale udbredelse benyttes således flere adresser fra befolkningen til kongen fra årene 1847-50¹³.

Japsens teori om bondestandens borgerliggørelse

Af ovennævnte diskussion i »Historie« 18,1 turde det til fulde være fremgået, at det centrale begreb i Japsens model er den trinvis »borgerliggørelse« af de nordslesvigske bønder. Den førte til, at de i deres idéverden optog nationalismen, der ellers havde sit udspring i borgerskabet, hvor den var kædet nøje sammen med kampen for liberale reformer i statsstyrelse og økonomi¹⁴.

Ifølge Japsen var der som nævnt tre faser i bøndernes borgerliggørelse. Den første tidsfæstede han til slutningen af 1800-tallet, hvor han mente at kunne konstatere »de første vidnesbyrd om en patriotisk, statsbevidst indstilling« blandt bønderne i Haderslev østeramt. I denne egn havde bondestanden længe været fri for adelige herrer, og man var tidligt begyndt på

13. Endvidere benyttes brevstoffet hos Lauridsen, »Dannevirke« og Den slesvigske Fornings protokol.

14. Om Japsens teori, se også Gerda Bonderup m.fl.: National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinjer i Gottlieb Japsens forfatterskab. Historie, ny række 13,1-2, 1979, s. 80-105.

en ophævelse af landsbyfællesskabet. Bønderne i østeramtet var dermed længere fremme i økonomisk og social udvikling end deres standsfæller i det øvrige Nordslesvig.

Imidlertid blev denne proces afbrudt af Englandskrigene og den lange økonomiske krise. Først i begyndelsen af 1830-erne blev konjunkturerne igen bedre for landbruget. Med stænderforfatningen af 1831 inviteredes de mere velstående bønder til medvirken i det politiske liv, hvilket snart fremkaldte en stærk politisk aktivitet. Ud fra ønsket om social ligeberettigelse rejstes i 1836 kravet om afskaffelse af det tyske sprog i forvaltning og retsvæsen i Nordslesvig, en fordring, som klart havde brod mod de slesvig-holstensk indstillede embedsmænd. Dermed blev bondebevægelsen efterhånden til en dansk bevægelse. Den bevarede dog ifølge Japsen sin sociale animositet imod embedsmændene og deres allierede i det højere borgerskab i byerne, og den fik efterhånden tilslutning fra småborgere og arbejdere, som ligeledes befandt sig i en social modsætning til overklassen.

I den nordslesvigske befolkning var der ikke før Treårskrigen tale om en dansk nationalfølelse i den forstand, at man ønskede et snævrere politisk fællesskab med det danske folk. Tværtimod foretrak størstedelen af nordslesvigerne at forblive slesvigere. De afviste med Japsens formulering både det tyske og det danske borgerskabs nationale liberalisme. I stedet sluttede man ud fra en traditionel forestilling om kongen som beskytter af de upriviligerede stænder op omkring kongemagten. Denne kongetroskab udviklede sig til en helstatspatriotisk indstilling, der ønskede monarkiets grænse ved Elben opretholdt.

Da den slesvig-holstenske bevægelse i marts 1848 åbenbarede sig som revolutionær, forblev de kongetro nordslesvigerne loyale overfor statsmagten. Treårskrigens polarisering førte siden til, at de forlod deres oprindeligt afvisende holdning overfor en nærmere sammenknytning med kongeriget. Samhørigheden voksede yderligere i årene mellem de to slesvigske krige. Det danske styre 1850-64 fremtrådte imidlertid som et reaktionært embedsmandsregime, der tilsidesatte den folkelige bevægelse. Derfor blev den første snes år efter indlemmelsen i Preussen i 1864 vanskelige for danskheden. Men så indtrådte i 1880-erne afgørende forandringer i landbruget, som skabte betingelserne for en ny national vækst. Herom henvises imidlertid til ovennævnte debat i »Historie« 18,1.

Den danske bevægelses geografiske udbredelse

Både hos G. Japsen og Miroslav Hroch spiller overvejelser om de nationale bevægelses geografiske strukturer en stor rolle i argumentationen, og en nærmere fastlæggelse af den danske bevægelses udbredelse er derfor et nødvendigt udgangspunkt for den videre undersøgelse.

Kravet om dansk rets- og forvaltningssprog i de områder af Sønderjylland, hvor kirke- og skolesproget var dansk, rejstes første gang i stænderforsamlingen i 1836 af Nis Lorenzen fra Lilholt i Halk sogn. Det blev understøttet af adresser fra befolkningen. Den tyske historiker *Jürgen Rohweder* har med udgangspunkt i disse adresser til stænderforsamlingen undersøgt tilslutningen til sprogkravet i de forskellige egne af Nordslesvig¹⁵. I 1836 fik adresserne, som det ses af kort I, ret spredt støtte. Ikke overraskende lå Nis Lorenzens hjemsovn og Haderslev Næs generelt i front. Derimod var støtten til kravet nord for Haderslev fjord overmåde beskednen. Større var den længere vestpå i Haderslev amt, i sogne som Hygum, Lintrup, Gram, Toflund og Arrild. I flere sogne, især i Hvidding herred og omkring Rødding, var kravet om dansk rets- og administrationsprog kombineret med et ønske om undervisning i tysk i folkeskolen. Udover Haderslev amt havde 8 sognefogder og -repræsentanter i Aabenraa amt skrevet under, ligesom der var 61 underskrifter fra Lundtoft herred og 34 i Sottrup sogn i Sundeved.

Sprogkravet rejstes atter i adresser op til stænderforsamlingen i 1838. Det fik nu tilslutning fra 1695 underskrivere og 28 sogneforstandere på deres sognes vegne mod 710 underskrivere og 26 sogneforstandere i 1836¹⁶. Næsten alle sogne i Haderslev amt mødte nu med underskrifter, Nustrup i amtets midte med flest, 124. Også i Lundtoft herred var der fremgang i tilslutningen, ligeledes i Sundeved, hvor f.eks. Broager sogn præsterede 118 underskrifter. Fra Sydals havde sognenes repræsentanter skrevet under på alles vegne (kort II).

Med sprogreskriptet af 14. maj 1840 blev sprogkravet imødekommet af kongemagten. Den adresse, der takkede for reskriptet, fik tilslutning fra de samme områder som 1838-adressen. Højest lå sognene i midten af Haderslev amt, hvor Lintrup, Skrave, Hygum, Gram, Nustrup og Agerskov

15. Kortene er tegnet på grundlag af Jürgen Rohweder: *Sprache und Nationalität*, Glückstadt 1976, s. 284-306.

16. Rohweder s. 123, 155f (1838 petitionerne A-C).

Kort I: Sprogadresse 1836

(SFG = sognefoged, REP = sognerepræsentant)
 (Understr. angiver, at underskr. også bad om tyskundervisning).

mødte med 100 underskrifter eller derover (kort III). Ialt havde 2750 sat deres navne på petitionen¹⁷.

Mens sprogkravet endnu i 1838 i stænderforsamlingen af flertallet var blevet anbefalet ud fra i første række praktiske argumenter, var situationen i 1840 blevet en anden. Sprogspørgsmålet sås nu i sammenhæng med de nationale bevægelers krav, og slesvig-holstenerne vendte sig nu gennemgående imod reskriptet. Adresser med bøn om dets ophævelse cirkulerede i den sydlige del af Nordslesvig og opnåede stor tilslutning i Tønder, Løgumkloster og Aabenraa samt overraskende i Broager, hvor 118 nu udtalte sig imod det danske rets- og forvaltningsprog!

Sammenlagt viser de tre adresser til fordel for det danske sprog, at Ha-

17. Sst. s. 236.

Kort II: Sprogadresse 1838

(F = forstander).

derslev amts østlige og midterste dele var mest fremtrædende i rejsningen af sprogsagen. Midlandsstrøget Rødding-Gram-Toftlund stod ikke tilbage for Haderslevvegnen. I 1838 fik de mest vidtgående adresser, der også krævede dansk indført som kirkesprog i de dansktalende områder af Mellemlesvig, tilmed størst tilslutning i vesteramtet. Derimod spillede østeramtet i de følgende år 1840-46 en mere fremtrædende rolle, især efter Peter Hiort Lorenzens »danske tale« i stænderforsamlingen november 1842¹⁸.

I første halvdel af 1843 påbegyndtes således på Haderslevvegnen som noget nyt møde- og foreningsaktiviteter. Sognefoged Iver Jochumsen i Bjerning tog initiativet til en hyldestfest for Hiort Lorenzen. Sammen med

18. A. Pontoppidan-Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850, Åbenrå 1977, s. 330f.

Kort III: Takadresse for sprogeskriptet 1840

Laurids Skau fra Sommersted, som nu fik en mere fremtrædende placering, lykkedes det ham at overvinde lokale problemerne i Haderslev by ved at forlægge festen til Skaus hjemby, hvor den fandt sted den 21. februar 1843. Møller H. J. Staal og gårdejer Bertel Hansen fra Tårstrup sogn sørgede for erhvervelsen af Skamlingsbanken til brug for folkemøder, hvor det første fandt sted den 18. maj 1843. Der holdt Laurids Skau den første af sine eller rettere Flors berømte taler.

Gårdmand Jacob Hansen Friis i Fredsted indkaldte derpå til stiftende møde i »Den slesvigske Forening« den 12. juni samme år, hvor gårdejer Hans Nissen og sognefoged Nis Steffensen fra Hammelev valgtes til henholdsvis formand og kasserer og Laurids Skau til sekretær. Alle 25 stiftende medlemmer kom fra Haderslev østeramt. I 1843 indtrådte 123 i »Den slesvigske Forening«, året efter 349, hvorefter tilgangen nærmest standse- de (55 i 1845, 23 i 1846 og 19 i 1847). Af de ialt 569 medlemmer var de 474

Kort IV: Medlemmer optaget i »Den slesvigske Forening« 1843-47

fra Nordslesvig (her indbefattet de nørrejske enklaver i Vestslesvig). 88 var støttemedlemmer i kongeriget, en enkelt var fra Holsten og 6 kan ikke nærmere stedfæstes¹⁹.

De nordslesvigske medlemmers fordeling på de enkelte sogne vises på kort IV. Forholdsvis mange medlemmer kom fra de nordøstligste sogne, som også havde været aktive med støtteadresser til Hiort Lorenzen²⁰. Relativt høje medlemstal fandtes endvidere i Nissens og Skaus hjemsogne Hammelev og Sommersted samt i Vonsbæk. I midtlandet var sogne som Lintrup, Hjerting og Rødding godt med, i Rødding spillede den i 1844 oprettede højskole en vigtig rolle. I de øvrige sogne i Haderslev amt var der

19. H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening. Sønderjyske Årbøger 1890, s. 120-237 (udgave af foreningens protokol 1843-47 med medlemsliste).

20. Sønderjyllands Historie IV, Kbh. u. år, s. 280f (Knud Fabricius).

sjældent over 10 medlemmer. Udenfor amtet var der så godt som ingen medlemmer.

Som den svigtende medlemstilgang til Den slesvigske Forening viser, var midten af 1840-erne en modgangsperiode for den danske bevægelse. Hiort Lorenzens efter tidens forhold radikale kamp for det danske sprogs rettigheder i stændersalen skabte nok begejstring, men vakte også modvilje. En slesvig-holstensk modbevægelse, der fordømte den »uro«, som sprogstriden forårsagede, var de såkaldte »sogneopstande« mod Den slesvigske Forening. I marts 1844 stiftedes som en udløber af disse protester en »sognefogedforening«, der i 1845 omdannedes til »Den slesvig-holstenske patriotiske Forening«. Frem til 1847 lededes denne forening af bønder fra Haderslev østeramt.

Værre end denne modbevægelse var konflikten med kongen. I 1844 resolverede han, at retten til at tale dansk i stænderforsamlingen kun tilkom dem, som ikke var tilstrækkelig hjemme i tysk til at holde tale på dette sprog. Ved offentligt at protestere herimod forsyndede Den slesvigske Forening sig mod den rodfæstede kongetroskab i den brede nordslesvigske befolkning. Regeringen lukkede foreningen, og Hans Nissen og Laurids Skau måtte personligt gøre afbigt for at få den genåbnet, hvilket først lykkedes i januar 1845. Da var megen tilslutning sat over styr²¹.

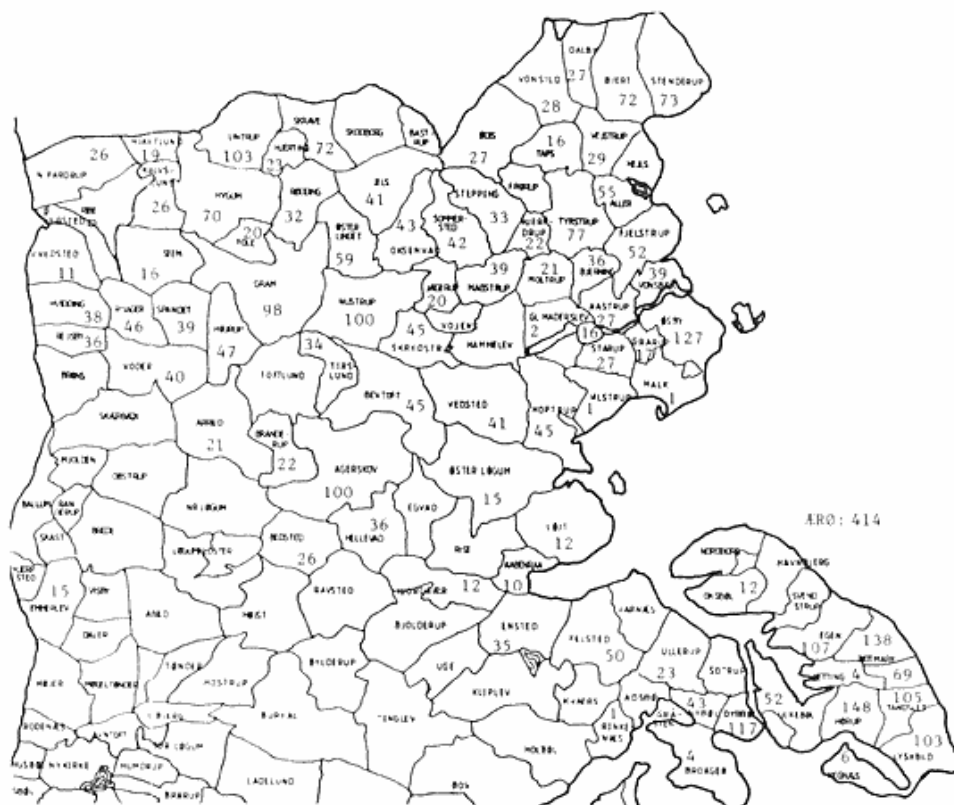
Først da Christian VIII i 1846 udsendte sit »åbne brev« om arvefølgen i hertugdømmerne, vandt den danske bevægelse atter tilslutning i bredere kredse af den nordslesvigske befolkning. Her vakte kongens erklæring om at opretholde det danske monarkis integritet tilfredshed, ligeså hans afvisning af den skærpede slesvig-holstensk-augustenborgske agitation. Med en »folkeadresse« forsøgte den danske bevægelse i første halvår af 1847 at opfange denne stemning. Det lykkedes – 3920 skrev under på en tak til kongen for det »åbne brev«. Underskriverne vendte sig skarpt mod Slesvigs tilslutning til Det tyske forbund, men tog samtidig klart afstand fra en inkorporation i kongeriget, ligesom de protesterede imod en nærmere sammensmeltning med Holsten. Endvidere udtrykte adressen ønsket om en fri forfatning, dog ikke på »adels-, embeds- og juristaristokratiet«s præmisser, men med en »folkelig« deltagelse, så bønder og borgere kunne blive reelt medbestemmende ved lovgivning og skatteudskrivning²².

»Folkeadressen«s udbredelse vises på kort V. Sammenlignet med peti-

21. Pontoppidan-Thyssen s. 313-317.

22. Folkeadressens tekst bl.a. trykt i Dannevirke 24.7. 1847. Pontoppidan-Thyssen antager, at selve adressen med underskrifterne er gået tabt (s. 319), men den befinder sig såmænd i Christian VIIIs arkiv på Rigsarkivet (nr. 265 B).

Kort V: »Folkeadressen« 1847

tionerne fra 1836-40 var den vigtigste forandring, at Ærø og det sydlige Als nu kunne opvise en tilslutning, der lå på højde med Haderslev amt²³. Tilslutningen i Sundeved og Lundtoft herred var som tidligere mindre fast. En begyndende interesse kunne nu svagt anes i den vestlige del af Aabenraa amt, der længe havde været helt passiv, skønt Fr. Fischer siden 1839 havde udgivet et dansk blad i Aabenraa²⁴. Byerne derimod var stadig lukket land for de danske adresser.

Blandt de mange forandringer, *Treårskrigen* bragte, var en geografisk udvidelse af den danske bevægelses område. Fra krigens tid foreligger ad

23. Jfr. Clausen s. 195: »Først i 1847 begynder vandene for alvor at deles på Als«.

24. Oversigt over de enkelte egne hos Pontoppidan-Thyssen s. 294-345. Endvidere Clausen, Gregersen Fra den nationale vækkelse og Gregersen Af Slogs herreds nationale historie.

skillige masseadresser med en tilslutning, som lå langt over, hvad tidligere adresser med danske krav havde fået²⁵.

Den første store adresse cirkulerede i november 1848. Den rummede et enkelt budskab: »Vi protesterer paa det Høitideligste imod, at Slesvig forenes med Tydskland, og at det under hvilket som helst Paaskud, løsrives fra dets Forbindelse med Danmark!«. I de sydligere egne var protesten affattet på tysk. I alt fik adressen godt 12.500 underskrifter. På kort VI vises den geografiske fordeling. Indsamlingen af adressen fandt sted under Malmøvåbenhvilen, der indsatte et fælles dansk-slesvig-holstensk styre, som imidlertid havde en stærk hældning til slesvig-holstensk side. Als og Ærø holdtes dog som under resten af krigen besat af danske tropper, og det afspejlede sig i de meget høje tal fra de to øer.

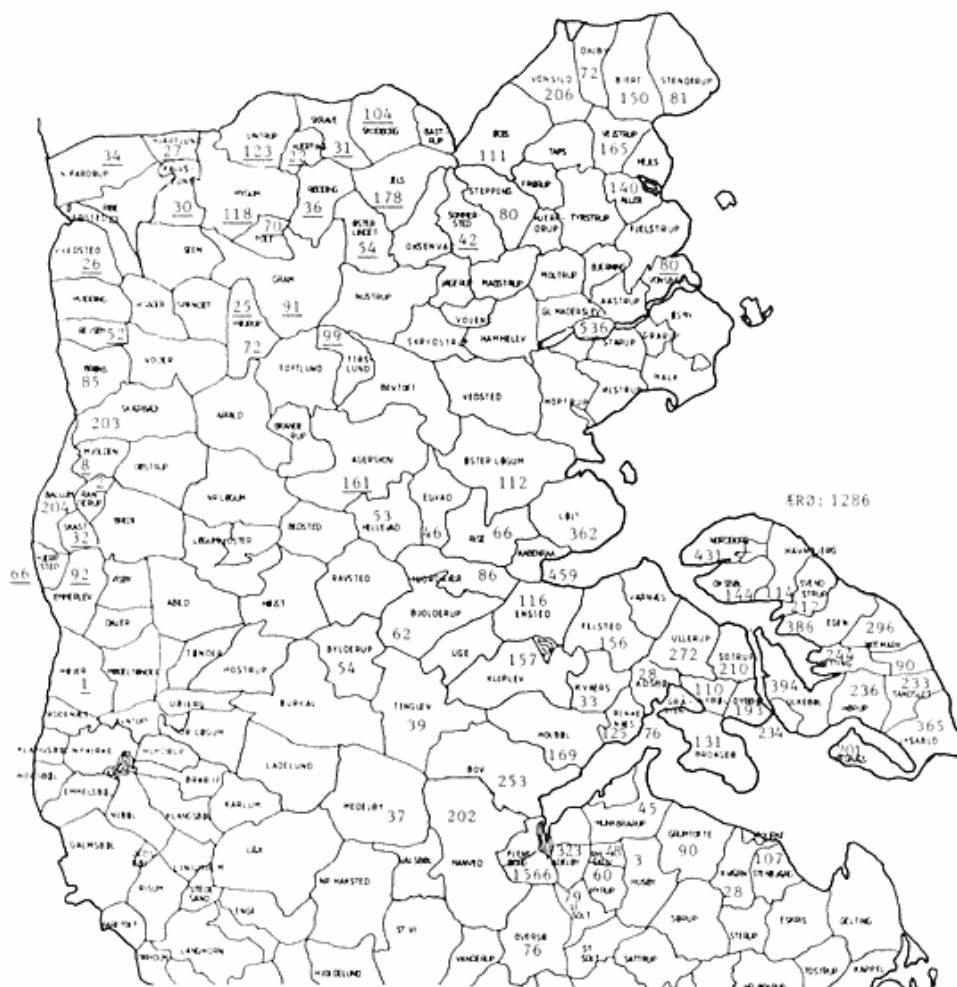
Initiativet til adressen udgik fra Fr. Fischer, der fra sit eksil på Als fordelte blanketterne til sine meningsfæller. Den store tilslutning i og omkring Aabenraa afspejler sikkert, at han her havde sine bedste kontakter. Sundeveds mange underskrifter skyldtes givetvis nærheden til Als, mens det høje antal i Flensborg by og i omegnen helt ud i det nordlige Angel hang sammen med en god organisering i byen. I Haderslev amt var der derimod kun tilslutning i den nordøstligste del og spredt i et par sogne omkring Skærbæk. Fra Tønder amt udmærkede kun Ballum sig med mange underskrifter, dertil kom et mindre antal i tre sogne grænsende til Aabenraa og Flensborg amter. Fra de nørrejske enklaver i sognene nordvest for Tønder kom der hverken nu eller senere underskrifter i nævneværdig mængde. Som indbyggere i kongeriget følte beboerne her det unødvendigt at markere en særlig afstandtagen til planerne om Slesvigs indlemmelse i Det tyske forbund.

Haderslev og Tønder amter søgte at indhente det forsømte ved en adresse med en lignende erklæring i januar 1849: »vi ville ikke adskilles fra Danmark, hvortil vi ere knyttede ved de helligste Baand, og under hvis Regering vi vare lykkelige, og vi ville ikke høre Tydskland til eller underkaste os tyske Herredømme«. Som helhed blev denne adresse med godt 2100 underskrifter ikke den store succes, men den bør først og fremmest ses som et supplement til novemberadressen. De fleste underskrifter kom fra Røddingegnen og Haderslev by, mens der var mere spredt tilslutning

---

25. Adresserne befinder sig i Rigsarkivet, Udenrigsministeriets arkiv, almindelige dossiersager 1848-56, sager vedr. Slesvig pk. V-VI: adresser fra Slesvig til kongen 1848-51. En diskussion af disse petitioners kildeværdi findes hos Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918 som folkelig og national bevægelse*, Flensborg 1990, s. 384f.

Kort VI: Adresser imod indlemmelse i Det tyske forbund nov. 1848 og jan. 1849

(Sidstn. understr.)

længere sydpå i midtlandet og i den nordvestlige del af Tønder amt i de områder, der lå op til de nørrejske enklaver her (også vist på kort VI).

I august 1849 udgik fra flensborgske kredse en ny adresse på stenhuggermester H. A. Klewings initiativ. Den rummede fire erklæringer. Den slesvig-holstenske revolution betegnede som »et aabenbart Oprør«, og det slesvig-holstenske statholderskab blev undsagt som lovlig regering. Den tredje erklæring gik ud på, »at vi ville være og forblive, hvad vi hidindtil havde været: Slesvigere og Indvaanere af Danmarks Rige, og aldrig

kunne vi indvillige i, at vort Hertugdømme enten ganske eller tildeels løsrives derfra«. Som fjerde og sidste punkt udtaltes det »Ønske og Haab, at vort Lands politiske Forhold til Kongeriget maae, i Overensstemmelse med de bestaaende Statstraktater, paany blive ordnede, klart og bestemt, saaledes at Slesvig ikke alene i Henseende til Udlandet men ogsaa til dets indre Anliggender vedbliver for bestandig at være uadskillelig, grundlovmæssig forbundet med Danmark og aldrig mere kan give Anledning til en saa blodig Tvist, som den vi i vore Dage have oplevet«. Underskriverne ønskede med andre ord at komme ind under junigrundloven, der netop var vedtaget et par måneder i forvejen.

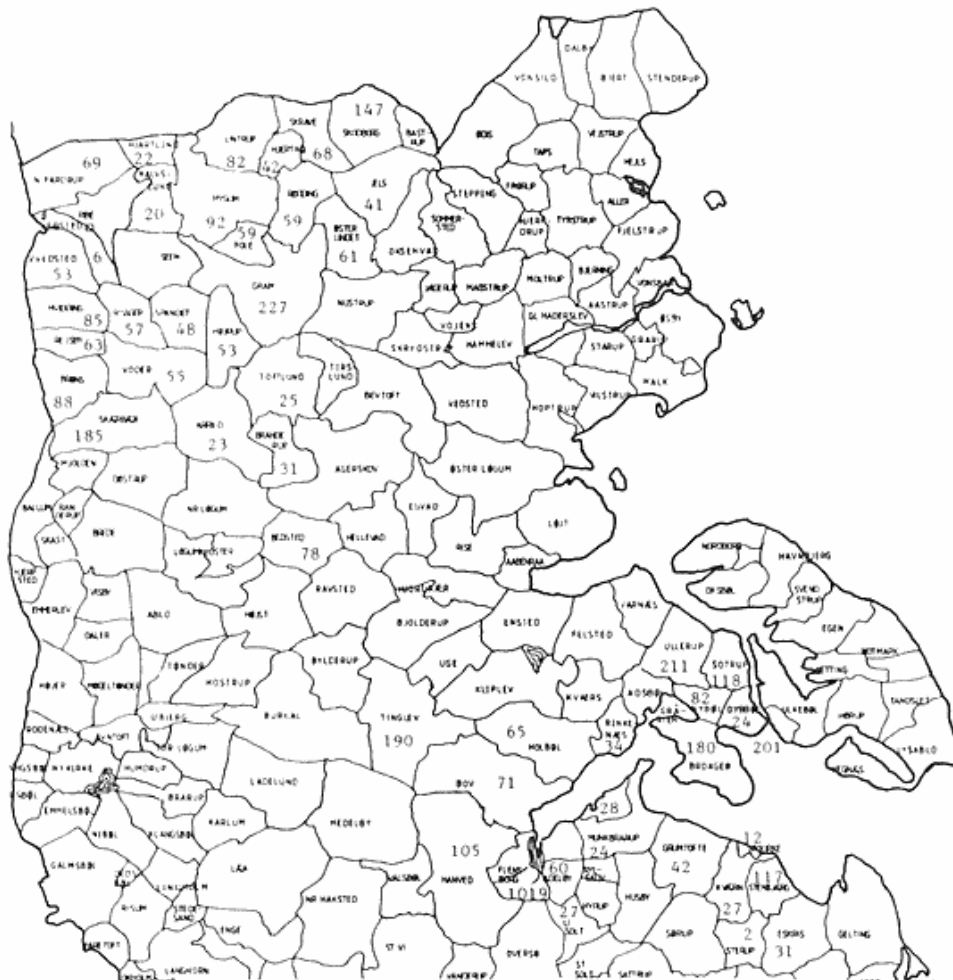
Tilslutningen til Klewings adresse var størst på hans hjemegn i og omkring Flensborg, og adressen fik dertil underskrifter i Sundeved, Sønderborg by og den nordvestligste del af Nordslesvig. Bemærkes skal de mange underskrifter i Tinglev sogn (se kort VII). Ialt fik adressen godt 4500 underskrifter.

Den sidste store adresse sattes i værk af »Den slesvigske Forening«. Denne forening var nydannet i oktober 1849 i Flensborg og havde intet at gøre med Den slesvigske Forening af 1843, som fra 1847 udelukkende fungerede som en støtteforening for Rødding højskole. Den slesvigske Forenings adresse begyndte at cirkulere i november 1849, men kom først fuldstændig i hus i begyndelsen af 1850. Den blev afleveret i marts 1850 til den engelske oberst Hodges. Hodges var medlem af den tremands bestyrelseskommission, der styrede Slesvig under den nye våbenhvile fra august 1849, hvor Nordslesvig med Flensborg og Nordangel var besat af neutrale svensk-norske tropper, Sydslesvig af preussiske. De gunstige forhold nord for demarkationslinjen var uden tvivl medvirkende til det gode resultat her. Lidt over 9.000 ønskede en opfyldelse af kong Frederik VII's proklamation af 27. marts 1848, hvor han lovede slesvigerne del i en fri dansk grundlov, dog med en fortsat selvstændighed i hertugdømmets indre anliggender²⁶.

Af kort VIII fremgår, at så godt som alle sogne i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter var mødt med underskrifter. Tønder amt var nu som før ret sløjt; der var dog atter nogle underskrifter fra de nordvestligste sogne, samt nu også fra Løgumkloster. Flensborg amt viste god tilslutning i byen og i flere af sognene nord for demarkationslinjen. Men også i et par

26. En optælling af underskrifterne på adressen, som ikke synes bevaret i original, findes på Landsarkivet i Aabenraa, Foreningsarkiv nr. 1, Den slesvigske Forening, pk. 5: Statutter, medlemslister, korrespondance m.m. for Den slesvigske Forening for Gråsten og omegn 1849-52.

Kort VII: Klewings adresse aug.-sept. 1849

sogne syd for linjen var der kommet underskrifter, således hele 67 fra Strukstrup sogn i Slesvig amt.

De fire adressers udbredelse er endelig vist samlet på kort IX, hvor det største antal i hvert sogn er sat i forhold til den voksne mandlige befolkning, d.v.s. i forhold til det potentielle antal underskrivere²⁷. Naturligvis

27. Kvinder skrev kun undtagelsesvis under på adresserne. Det potentielle antal underskrivere beregnes som 28 % af indbyggertallet 1845 (svarende til antal mænd over 20 år), jfr. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig s. 89f med noter. Indbyggertallet 1845 fra Johs. von Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, Oldenburg i Holsteen 1854.

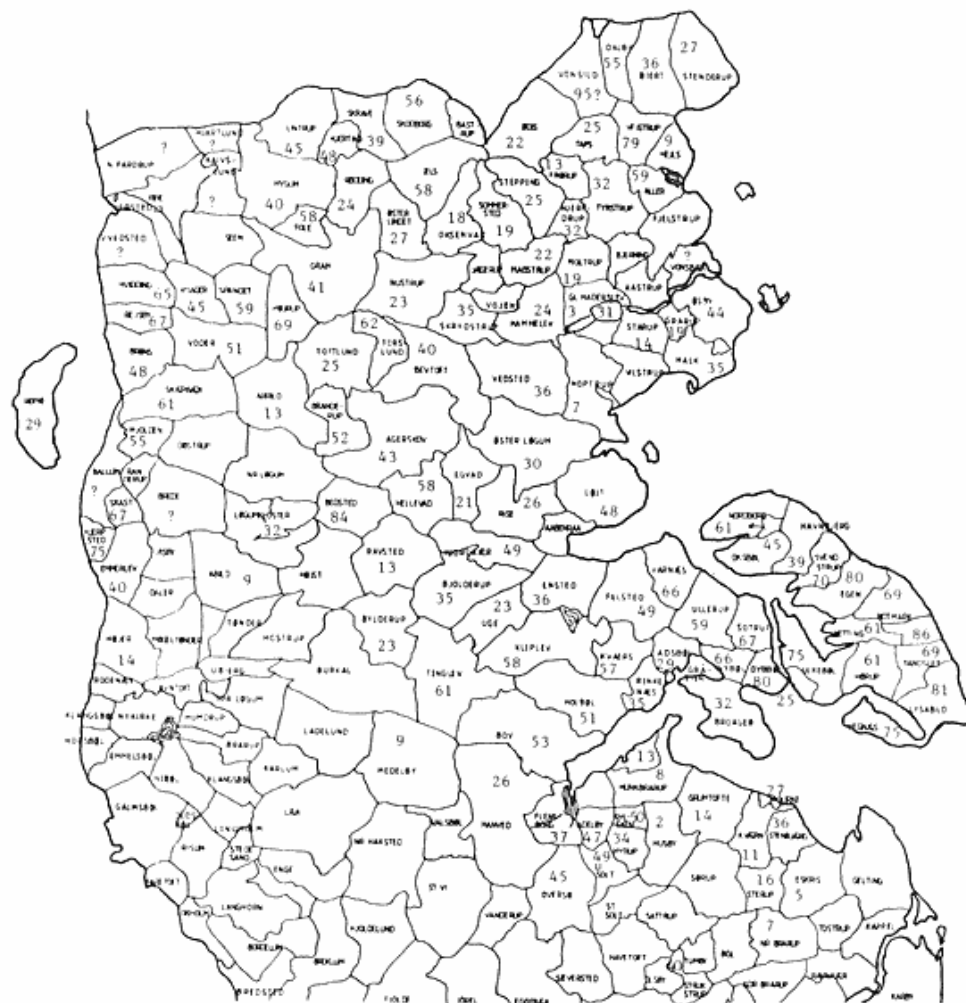
Kort VIII: Adresse fra »Den slesvigske Forening« 1849/50

vil der være mange lokale tilfældigheder, bestemt af adresseindsamlingernes effektivitet, og man bør derfor nøjes med de store træk. Størst tilslutning opnåede adresserne på det danskbesatte Als, i Sundeved, i størstedelen af Aabenraa amt, Flensborg og omegn, den nordvestlige del af Nord-slesvig, omkring Agerskov-Bevtoft-Tirslund samt helt i nordøst. Haderslev-egnen har i forhold til den ret stærke udbredelse af den danske bevægelse her allerede før 1848 en ret ringe tilslutning. Måske har man ikke følt det så nødvendigt gentagende at markere sit danske sindelag her.

I Tønder amt var tilslutningen i Slogs herred problematisk. Ganske vist var der underskrifter fra sogne som Abild, Løgumkloster, Ravsted, Byl-

Kort IX: Maksimale antal danske underskrifter i pct. af voksne mænd

derup og Tinglev, men det virker lidt tilfældigt, hvor vidt herredet kom med i indsamlingerne, og kun i Tinglev var tilslutningen virkelig markant. Som en isoleret dansk ø midt i det slesvig-holstenske Midt- og Sydangel må nævnes Strukstrup sogn med en tilslutning på fire femtedele af de voksne, mandlige beboere. Ellers var tilslutningen på denne egn forsvindende. Det samme gjaldt i sognene på gesten i Sydslesvig, og i Nordfrisland var den lig nul udenfor de kongerigske enklaver på Amrum og

Vesterland-Før²⁸. Mens den slesvig-holstenske bevægelse stod stærkt i øst og vest, var det i Sydslesvigs midtland mere en udbredt passivitet overfor den nationale konflikt, som bevirkede den ringe tilslutning til de danske adresser²⁹.

Samlet viser Treårskrigen adresser, at den danske bevægelse udvidede sit område, så særlig det nordlige Als, Aabenraa amt og Flensborg by og omegn kom med.

Den danske bevægelses sociale forankring.

For at sammenkæde den danske bevægelses udvikling med de økonomiske og sociale forhold er det ikke blot nødvendigt at fastlægge bevægelsens udbredelse i de forskellige erhvervsøkonomiske regioner – en undersøgelse af dens tilslutning i de forskellige sociale lag er lige så uomgængelig.

Den danske bevægelses første foregangsmænd var en håndfuld akademikere. Mest kendt er de to professorer fra Kiel: juristen Christian Paulsen, født i Flensborg, og den norskfødte litteraturhistoriker Chr. Flor, som oprindeligt var teolog. Mens Paulsen først og fremmest var teoretikeren, både hvad angår de statsretslige forhold og sprogspørgsmålet, blev Flors indsats primært organisatorens og inspiratorens³⁰.

Japsen fremhævede i sit foredrag fra 1973, at den oprindelig socialt begrundede bondebevægelse i Nordslesvig »nødvendigvis« måtte antage en national farve³¹. Dette forekommer ikke umiddelbart indlysende. Det kan ikke afvises, at bondebevægelsen ville have holdt sig til et rent socialt program, dersom dens sprogkrav straks var blevet imødekommet i 1836, før der gik nationalpolitik i sagen. Når bondebevægelsen udviklede sig til en national dansk bevægelse, er der svært at se en anden årsag hertil end netop Flors og Paulsens indvirkning på den. De så, at der i bondebevægelsen bød sig en mulighed for at skaffe folkelig opbakning bag deres krav om det danske sprogs ligeberettigelse, og den mulighed udnyttede de.

Påvirkningen begyndte, da Paulsen i vinteren 1835 trådte i forbindelse med ovennævnte stænderdeputeret Nis Lorenzen, hvem han sendte sit

28. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 91f.

29. Også til de slesvig-holstenske, jfr. Alexander Scharff: Zeugnisse deutscher Volksgeschichte aus dem Herzogtum Schleswig 1848-1850. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 81, 1957, s. 155-180, især s. 172.

30. Se generelt om den danske bevægelses foregangsmænd Sønderjyllands Historie IV, s. 121-124, 176-178, 211-229.

31. Japsen Betragtninger s. 65.

skrift »Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig« fra 1832. I februar 1836 sendte Paulsen udkast til sprogpetitioner. Samme år skrev eller inspirerede Flor Lorenzens tale ved forelæggelsen af de indsamlede petitioner i ständerforsamlingen. Samarbejdet fik dog først bredere betydning, da bogbinder Nis Chr. Nissen fra Haderslev henvendte sig til Paulsen i 1836 efter at have læst hans 1832-skrift³². Nissen erfarede i 1837, at urtekræmmer og landhandler Peter Chr. Koch i Gl. Haderslev gik med planer om at udgive et ugeblad på dansk. Nissen satte Koch i forbindelse med Flor og Paulsen, og resultatet af denne kontakt blev efter en række besværligheder bladet »Dannevirke«, der udkom første gang i juni 1838. Bag »Dannevirke« stod foruden Flor og Paulsen tre andre akademikere, herredsfoged C. von Wimpffen i Flensborg, der dog allerede døde i 1839, læge Claus Manicus i Eckernførde og pastor Jørgen Hansen i Notmark på Als.

Kort efter, at »Dannevirke« begyndte at udkomme, modtog Flor en henvendelse fra urmager Frederik Fischer i Aabenraa, der i 1839 begyndte at udgive et dansksindet blad i sin hjemby, først på tysk, men fra 1840 på dansk under navnet »Ugeblad for Aabenraa«. Fischer støttede sig som Koch i udstrakt grad på Flor og hans meningsfæller. Et tredje danskorienteret blad, det tyskskrevne »Flensburger Zeitung« fra 1840, havde kredsen omkring Flor mindre indflydelse på; det afspejlede først og fremmest de flensborgske storkøbmænds materielt begrundede interesse i et fortsat tilhørsforhold til den danske helstat³³.

I sin begyndelse var den danske bevægelse altså sat i værk af en kreds af akademikere, hvis inspiration imidlertid kom ret forskellige steder fra: fra romantikken, Grundtvig, oplysningsfilosofien og konservativ helstatspatriotisme. Forbindelsen til befolkningen gik via et par småborgere, der selv meldte sig til den udsatte post, som det var at være bladudgiver, når man ikke havde et sikkert økonomisk fundament³⁴.

Befolkningen – det ville i første række sige *gårdmandsstanden*. Det var aldeles overvejende herfra, at støtten til de sprogpoltiske petitioner fra 1838-1840 og til »folkeadressen« fra 1847 kom. Den procentvise sociale sammensætning af underskriverne 1838-47 var følgende³⁵:

32. Ellers havde Paulsens pjecce fra 1837, *Det danske Sprog i Hertugdømmet Slesvig*, større betydning for udbredelsen af hans synspunkter, jfr. J. Runge: *Sønderjyden* Chr. Paulsen, Flensborg 1981, s. 178, 196.

33. Schultz Hansen *Danskheden i Sydslesvig*, s. 37-43.

34. Vedr. ideologiske forhold især Runges i note 32 anførte værk.

35. Rohweder s. 318f, folkeadressen jfr. note 22.

Socialgruppe	1838 radikal	1838 moderat	1840 takadresse	1847 »folkeadr.«
Præster	0	0	0	0
Degne, lærere	1	1	2	1
Andre embedsmænd	0	0	0	0
Bondeembedsmænd*	7	4	2	3
Gård- og bolsmænd	77	66	63	64
Husmænd	8	13	11	29
Købmænd og kromænd	0	1	3	1
Håndværkere	1	4	9	0
Inderster	6	8	5	1
Tjenestekarle	0	1	2	0
Andre	0	1	2	1
I alt	100	100	100	100
Antal m. erhvervsang.	553	367	2256	1317
Antal u. erhversang.	9	12	494	54
I alt underskrivere	562	379	2750	1371**

* Sognefogder, sogneforstandere, sandemænd, kirkeværger og synsmænd.

** I opgørelsen er kun medtaget 37 sogne, hvor erhverv er angivet hos mindst 80 % af underskriverne.

Den radikale version af adressen fra 1838 ønskede også dansk indført som kirke- og skolesprog i Mellemslesvig, hvor folkesproget var dansk, mens de moderate holdt sig til Nordslesvig. Flere af dem vendte sig endvidere imod for vidtgående danske krav og imod, at sprogspørgsmålet fik en national drejning bort fra det praktiske.

Da bondeembedsmændene gennemgående var gårdbrugere, fås, at to tredjedele af underskriverne eller derover var gårdmænd³⁶. Lagene under

36. Rohweder forsøgte også at skelne mellem tilslutningen til h.h.v. den radikale og den moderate adresse i de forskellige lag. Han fandt, at den moderate adresse især blev underskrevet af »gårdbesiddere« og »bønder«, den radikale af »gårdmænd« og »bolsmænd«. Ifølge Rohweder skulle gårdbesiddere og bønder være mere velstående end gårdmænd og bolsmænd og tilslutningen til den moderate version især komme fra de øvre lag af bondestanden. Denne skelnen er næppe holdbar, idet Rohweder overser, at bolsmand ikke i Sønderjylland som i kongeriget betød »lille gårdejer«, men generelt anvendes for gårdmænd, særlig på Als (Rohweder s. 164ff. Håndbog for danske lokalhistorikere, Kbh. 1952-56, s. 165 (P. Kr. Iversen)). Imod en sådan skelnen taler endvidere, at den moderate havde fået forholdsvis større tilslutning blandt husmændene, mens bondeembedsmændene, i reglen de mest velhavende gårdmænd, i højere grad havde sluttet op om den radikale version.

gårdmandsstanden viste som helhed en klart mindre, men stigende tilslutning, hvorimod interessen fra embedsmændenes side var lig nul, når der ses bort fra de få lærere.

Mens adresserne viser, hvem der var den danske bevægelses *tilhængere*, fremgår det af »Den slesvigske Forening«s protokol, hvilke sociale lag de mest aktive og *organiserede* tilhørte³⁷:

Socialgruppe	Kongeriget		Nordslesvig	
	medl.	procent	medl.	procent
Godsejere, proprietærer, møllere	11	13	4	1
Købmænd, fabrikanter, apotekere	20	24	4	1
Liberale erhverv	4	5	4	1
Embedsmænd	13	15	3	1
Præster	3	4	10	2
Lærere	3	4	16	3
Studenter	17	20	2	0
Håndværkere	5	6	30	6
Gårdejere, forpagtere, bestyrere	5	6	352	73
Husmænd	0	0	36	7
Kromænd	1	1	10	2
Andre og uden angivelse	3	4	12	2
I alt	85	100	484	100

Mens »Den slesvigske Forening«s støttemedlemmer i kongeriget næsten alle hørte hjemme i de borgerlige lag, udgjorde gårdmændene tæt på tre fjerdedele af medlemmerne i Sønderjylland. Her var tilslutningen fra borgerlige kredse derimod yderst ringe. Denne fordeling kan ikke overraske. Når tilhængerskaren så udpræget bestod af gårdmænd, måtte den organisation, som udgik heraf, også gøre det³⁸.

Som det allerede fremgik af analysen af den danske bevægelses geografiske udbredelse, slog den før 1848 slet ikke igennem i byerne. I *Haderslev*

37. Miroslav Hroch har i sin bog *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985, s. 119 en opgørelse over Den slesvigske Forenings medlemmer, som imidlertid ikke skelner mellem medlemmerne nord og syd for Kongeåen. Den her bragte opgørelse bygger på Hiort-Lorenzens udgave af protokollen, jfr. note 19.

38. Hrochs opgørelse (s. 121) over erhvervet hos fædrene til Rødding højskoles elever viser, at 80 % kom fra bondehjem.

var Nissen og Koch isolerede. Kochs forsøg på at få underskrivere her på sprogadressen fra 1838 slog fejl. En kongetro adresse ved tronskiftet i 1839 fik 180 underskrifter, men var mere udtryk for en loyal indstilling end for et egentligt dansk sindelag. Da den ledende personlighed i den slesvigske liberalisme, købmand Peter Hiort Lorenzen, i 1840 forlod den slesvig-holstenske lejr og i stedet opnåede en fremtrædende position i den danske bevægelse, ændrede det ikke videre ved stillingen i hans hjemby. Kun et fåtal af de liberale i Haderslev fulgte ham. Kochs forsøg 1843-44 på at samle de få tilhængere i byen lykkedes heller ikke rigtigt. Foreningen »Cimbria« blev standset af myndighederne, og sangforeningen »Braga« fra 1844 blev ikke nogen større succes. Småborgerne i Haderslev var stadig kongetro, det viste deres modstand mod de slesvig-holstenske faner under kongebesøget i 1844, men de var under økonomisk pres fra det slesvig-holstensksindede borgerskab og forholdt sig derfor helt passive³⁹.

I *Aabenraa* var situationen stort set den samme. Heller ikke her fik Hiort Lorenzens omsving nogen betydning. Som Koch førte Fischer en småborgervenlig, antiliberal politik i sit blad, men heller ikke han fik videre tak derfor i form af håndværkeres eller småhandlendes støtte. Japsen skrev ganske vist i sit værk om den nationale udvikling i byen følgende: »Mens liberalismen mod nord og syd afslørede sig som en overklassebevægelse, blev tidens store krav om national frigørelse og samling i Nordslesvig gjort til virkelighed af bønder og byernes småkårsfolk«⁴⁰. Bønderne – det var rigtigt – men byernes småborgere og arbejdere? Japsen understregede selv, at småborgerne var passive. Deres skyttelav var således for svagt til at yde det slesvig-holstenske borgerskab modspil med helstatspatriotisme og kongetroskab⁴¹.

Derimod fremdrog Japsen nogle værftsarbejderes demonstration i 1845 som et bevis på arbejderklassens grundlæggende danskhed. I forbindelse med stænderdeputeret Gülich's besøg i august 1845 blev der hejst et slesvig-holstensk flag på Paulsens skibsværft. Som i Haderslev vakte dette symbol harme. En skare på ca. 40 skibstømrere og andre håndværkssvende gik i demonstrationsoptog til Hjelm skov, hvor der skulle finde en sangerfest sted til ære for Gülich. Skibstømrerne havde Dannebrog i spidsen for optoget og sang danske sange under marchen. Skønt alt forløb fredeligt, modtog adskillige af deltagerne dagen efter deres opsigelse hos deres

39. Henrik Fangel: Haderslev bys historie 1800-1945, I, Haderslev 1975, især s. 331f, 340, 346f, 349, 351.

40. Japsen *Aabenraa* s. 161.

41. Sst. s. 226f. Lars N. Henningsen: *Aabenraa Skyttelaug 1734-1984*, Aabenraa 1984, s. 48-52.

arbejdsgivere⁴². Denne markering af kongetroskab, som Fischer og Koch støttede i deres blade, overfortolkedes dog nok af Japsen. Demonstrationen var trods alt en enkeltstående handling, og det er ikke dokumenteret, at skibstømmerne stod bag lignende aktioner – før 1848. Det synes som Japsen med holdepunkt i denne demonstration i 1845 og skibstømmerens aktioner i 1848 også forudsætter, at de var den danske bevægelses grundlag i de mellemliggende år. Det er der næppe belæg for, derimod begyndte småborgerskabet at markere en mere aktiv danskorienteret indstilling i 1847-48, blandt andet med dannelsen i februar 1848 af foreningen »Union«, der under farver Martin Bahnsens ledelse begyndte med 45 medlemmer⁴³.

I *Flensborg* var hovedparten af borgerskabet i anden halvdel af 1830-erne tilhængere af den slesvig-holstenske liberalisme, men 1840-41 vendte stemningen til fordel for den nedarvede danskorienterede helstatspatriotisme – med en stærk understregning af Slesvigs selvstændige status. I denne by bestod der således ikke som i Haderslev og Aabenraa noget slesvig-holstensk pres fra oven på småborgere og arbejdere. Alligevel var disse lag overvejende passive, måske fordi man så sin kongetroskab varetaget på bedste vis af købmændene. Der var således intet incitament til at spille en anden rolle end statistens ved kongebesøg o.l. Eneste aktivt danskorienterede gruppe i småborgerskabet var Sct. Knudsgildet med hjulmagermester J. H. J. Kruse i spidsen. Gildet markerede gentagne gange sin kongetro, statspatriotiske indstilling⁴⁴.

Fælles for Haderslev, Aabenraa og Flensborg var, at der blandt småborgerne og i hvert fald i Aabenraa også hos håndværkssvendene fandtes en kongetro, danskorienteret indstilling, som i enkelte situationer blev udløst i aktioner vendt mod alt for åbenlyse slesvig-holstenske manifestationer. Men den danske bevægelse formåede ikke at udnytte dette potentiel til en politisk organisering på linje med den, der med bønderne i Haderslev amt blev opnået i »Den slesvigske Forening«. Kun i *Sønderborg* sluttede borgerskabet nævneværdigt op omkring Peter Hiort Lorenzen, da han i 1840 forlod den slesvig-holstenske bevægelse til fordel for den danske. Her opnåede han således valg til stænderne i 1841, men sønderborgernes viden betydning for den danske bevægelse forblev lokal. Byen stillede ingen P. Chr. Koch eller Fr. Fischer, fik heller ingen dansk avis⁴⁵.

42. Japsen Aabenraa s. 227-230.

43. Sst. s. 230-232.

44. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 29-67, om Knudsgildet s. 53-56.

45. Den nationale udvikling i Sønderborg er ikke på dybtgående undersøgt som for de øvri-

Ligesom slesvig-holstenismens fremtoning som en revolutionær bevægelse i marts 1848 fremkaldte en kraftig dansk modreaktion i flere egne, hvor den danske bevægelse hidtil havde stået svagt, betød den også en aktivering af hidtil politisk passive lag i by og på land.

De første markeringer af et antislesvig-holstensk, kongetro sindelag kom hurtigt efter dannelsen af den provisoriske regering og den slesvig-holstenske væbning 23.-24. marts. Bønderne søgte flere steder ved opløb at aftvinge embedsmændene loyalitetserklæringer til fordel for kong Frederik VII, ligesom de arrangerede bevognings- og stafettjeneste⁴⁶. Byernes arbejdere og småborgere var ikke mindre ivrige. I Haderslev lykkedes det borgmester Lassen i forening med småborgernes borgervæbning at hindre de lokale slesvig-holstenere i at gennemtvinge byens anerkendelse af den provisoriske regering⁴⁷. I Aabenraa demonstrerede skibsbyggere og søfolk heftigt imod bystyrets anerkendelse af den provisoriske regering⁴⁸. Også i Flensborg valgte bykollegierne at anerkende denne, ikke fordi man delte de slesvig-holstenske synspunkter, men fordi man ville opretholde roen og handelen ved at bøje sig for den faktiske magthaver. Dette udløste imidlertid kraftige protester fra byens småborgere og arbejdere. Et oprør imod oprørerne skal nær være brudt ud⁴⁹.

Da de danske tropper rykkede frem og sejrede ved Bov, hilstes de med begejstring af byernes danskorienterede indbyggere⁵⁰. Nederlaget ved Slesvig i påsken 1848 og den påfølgende besættelse ved de preussiske tropper hindrede ikke, at der fortsat blev demonstreret imod slesvig-holstenerne. De slesvig-holstenske myndigheder frygtede, at det skulle komme til revolution i den danske underklasse. 1848 var ikke blot de nationale, men også de sociale revolutioners år⁵¹.

Adresserne fra Treårskrigen tid vidner ligeledes om, hvordan den danske bevægelse nåede længere ned i den sociale pyramide end før. Selvom adresserne ikke konsekvent har anført underskrivernes sociale status, er der ingen tvivl om dette. Materialet er så stort, at der her kun skal bringes enkelte stikprøver.

---

ge østslesvigske købstæder, se dog Jakob Randrup: Peter Hiort Lorenzen og Stendervalget 1841. Aarsskrift for Sønderborg Statsskole 1930, s. 46-79, særlig s. 64-79.

46. Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, I, Kbh. 1959, s. 56-62, 77-79.

47. Fangel s. 366-370.

48. Japsen Aabenraa s. 236f. Generelt synes denne befolkningsgruppe at have været meget aktiv på dansk side, se Fangel s. 370 og Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 96, anm. til tabellen.

49. Schultz Hansen Danskheden i Sydslesvig, s. 73f.

50. Fangel s. 371, Japsen Aabenraa s. 237f, Schultz Hansen s. 74f.

51. Japsen Aabenraa s. 239, Schultz Hansen s. 76f.

Adressen fra november 1848 fra *Aabenraa by* havde ifølge Fr. Fischer fået følgende tilslutning fra de forskellige sociale lag⁵²:

fra handel, søfart, håndværk og andre næringsdrivende borgere (heriblandt 130 husejere)	219
fra bosiddende familiefædre af arbejdsklassen	180
fra arbejdere og konditionerede, der ikke har fast bopæl i staden, men dog efter den tyske valglov er valgberettigede	ca. 60

Arbejderklassens andel var 52 %. I *Flensborg* var der på adressen fra november 1848 og på Klewings adresse fra august 1849 tilsammen 1964 navne, som socialt fordelte sig således⁵³:

købmænd, mæglere, fabrikanter m. tjenestefolk, læger, advokater, overordnede embedsmænd	9 %
håndværksmestre m. tjenestefolk, skippere, underordnede embedsmænd, bogholdere, skrivere	11 %
håndværksmestre og fabrikanter uden tjenestefolk, høkere, gæstgivere, vognmænd, styrmænd	29 %
svende og ufaglærte arbejdere, sømænd, fiskere, tjenestefolk . . .	51 %

Arbejderklassens andel var her næsten nøjagtig som i *Aabenraa*. Fra *Haderslev* giver de bevarede adresser ingen oplysninger om underskrivernes erhverv. Det høje antal underskrivere her, 536 fra januar 1849 og 633 på en lokal dansk adresse fra januar 1850, forudsætter imidlertid, at tilslutningen fra de nedre lag har været betydelig (der var ca. 1700 voksne mænd i byen, hvoraf arbejderklassen vel har udgjort halvdelen)⁵⁴. En liste, udarbejdet af den slesvig-holstensk sindede subrektor Michelsen over dansk-sindede og indifferente fattigskatbetalere viser desuden en stor tilslutning fra håndværksmestre og andre småborgere. Men da listen kun medtog få arbejdere, eftersom arbejderne sjældent betalte fattigskat, kan den ikke sige noget om danskhedens udbredelse i de nederste sociale lag⁵⁵.

Fra *Sønderborg* foreligger kun et spinkelt materiale: de 201 underskrifter fra Klewings adresse, hvoraf kun et fåtal tilhørte arbejderklassen. Derimod var der mange håndværkere, formodentlig altovervejende selvstændige.

52. Opgørelse på adressen fra *Aabenraa*, jfr. Japsen *Aabenraa* s. 246.

53. Schultz Hansen s. 96.

54. Fangel s. 390.

55. Sst. s. 399-403, fig. s. 404.

På landet var der ligeledes tale om en socialt bred tilslutning til adresserne med mange underskrivere fra underklassen. Fra det store materiale skal der her gives nogle eksempler fra de forskellige hjørner af landsdelen. I *Løjt sogn* ved Aabenraa satte indsamleren af adressen fra november 1848, lærer P. Nissen, gårdmændenes antal til 70 og store og små husejere til 140, mens resten af de ca. 350 underskrifter kom fra »ledige personer, hvortil regnes styrmænd, matroser, tjenestetyende og lejeinderster«⁵⁶. I *Hørup sogn* på Als delte man underskriverne i fem kategorier:

Bolsmænd (d.e. gårdmænd)	62
Kådnere (d.e. husmænd)	33
Inderster	90
Aftægtsfolk	30
Husfolk	19
Ialt med præst og degn	236

Også her var der stor tilslutning i underklassen, dog ikke som f.eks. i nabosognet Ulkebøl fra tjenestekarle. Fra den nordvestlige del af Nordslesvig kan *Hygum sogn* tjene som eksempel. Adressen fra januar 1849 havde her fået denne tilslutning i de forskellige lag:

Provst, kapellan, lærere	4
Gårdmænd	67
(Land)bolsmænd, husmænd	28
Kromænd	3
Håndværkere	13
Uden angivelse	3
Ialt	118

I *Hygum* var der således forholdsvis flere gårdmænd. I flere sogne lod man kun gårdmændene og landbolsmændene, d.v.s. jordbesidderne, skrive under, f.eks. i *Sommersted*, hvor det angivelig skete på grund af tidsnød.

I Nordslesvig var der i alle landsogne, hvorfra der indkom adresser, altid et større antal gårdmænd, i reglen også husmænd blandt underskriverne, hvorimod underklassens repræsentation på listerne mere vekslede

56. Opgørelse på adressen fra *Løjt*, jfr. *Løjt sogns historie*, Aabenraa 1988, s. 215 (Carsten Porskrog Rasmussen).

efter dens lokale betydning (størst i øst) og indstillingen hos indsamlerne. I *Flensborgs omegn* udgjorde gårdmændene en betydelig del af underskriverne i Bov, Hanved, Lille Solt og Hyrup sogne. I sognene Adelby, Munkbrarup, Grumtofte, Kværn, Nykirke, Stenbjerg, Sterup og Eskris – altså længere inde i Angel – var det derimod helt overvejende husmænd, håndværkere, arbejdere og tjenestefolk, som skrev under. Her var gårdmandstanden mest slesvig-holstensk sindet⁵⁷.

En samlet vurdering af adressernes vidnesbyrd om den danske bevægelses sociale forankring under Treårskrigen giver, med skyldig hensyntagen til de lokale forskelle, som resultat, at tilhængerne både i by og på land kom fra et bredt socialt spektrum, idet der dog var få embedsmænd på listerne. Tyngdepunktet fandtes imidlertid i middelklassen og arbejderklassen.

I de *organisationsdannelser*, som fandt sted, var det overvejende middelklassen, der dominerede⁵⁸: (se tabel næste side).

Den danske bevægelse og bondepolitikken

Der er i forskningen almindelig enighed om, at *kongetroskaben* spillede den afgørende rolle for de nordslesvigske bønders og småborgeres politiske stillingtagen⁵⁹. Mere omdiskuteret er den ideologiske sammenhæng, som kongetroskaben var en del af.

G. Japsen vendte sig i sit foredrag »*Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848*« imod den nationalliberale, romantiske opfattelse af bondestanden forud for dens nationale »opvågnen« som en sløv, underdanig almue, der fordummet af årtiers absolutistisk indoktrinering var nedsunken i en naiv royalisme. Han hævdede i stedet, at bondestanden i Nordslesvig var besjælet af en udbredt og levende statspatriotisme, hvorved han forstod den fællesskabsfølelse, som samlede sig om den dansk-slesvigsk-holstenske helstat, dens symboler og institutioner, fremfor alt den enevældige konge. Sprogforskellene mellem de danske og tyske dele

57. Schultz Hansen s. 108-111.

58. Fangel s. 426, Japsen Aabenraa s. 248, Schultz Hansen s. 111ff, Wittes i note 12 nævnte afhandling 1976, s. 7ff.

59. Vel skarpest formuleret af Japsen: »I virkeligheden var der kun een sikker spire til en national holdning i den danske bevægelses første periode, og det var den næsten grænseløse hengivenhed for den enevældige konge i København og dermed en levende uvilje mod alt, hvad der ville afbryde denne forbindelse til fordel for en nærmere tilknytning til Tyskland« (Betragtninger s. 66).

Navn	Område	Opr. år	Medl.	Vigtigste soc. grupper
»Harmonien«	Haderslev	1849	82	21 % købm. og fabrik. 61 % håndværkere og småhandlende 4 % intellektuelle 7 % landmænd
»Frederiks-klubben«	Aabenraa	1848	129	20 % købmænd 67 % håndværkere 4 % intellektuelle 9 % landmænd
Den slesvigske Forening	Flensborg filial	1849	391	23 % købm. og fabrik. 60 % håndværkere og småhandlende 4 % søfolk 4 % intellektuelle 9 % arbejdere
	Aller filial	1850	16	To degne, resten gårdmænd
	Tinglev filial	1850	?	Næsten 2/3 gårdmænd
	Gråsten filial*	1849	339	Ca. 45 % gårdmænd, 17 % daglejere og teglværksarb. fra Broager, resten håndværkere og søfolk
	Bov filial	1850	35	20 gårdmænd
	Skovsende filial	1850	112	10 % gårdmænd 43 % husm. og håndv. 13 % arbejdere
	Østangel filial	1850	150	(uvist, men sikkert som Skovsende)
* 1850 udskiltes Felsted filial.			>1254	

af monarkiet havde her ingen betydning, og Japsen gav eksempler på, hvorledes den danske konge og stat lovpristes i højstemte vendinger i digte på tysk.

Statspatriotismen var et produkt af det sene 1700-tals oplysningsfilosofi og næredes især af embedsmænd og borgere i *byerne*. Men ifølge Japsen sivede statspatriotismen derfra ud til bønderne, efterhånden som disse inddrogtes i den borgerlige økonomi⁶⁰. Dette har Anders Pontoppidan-Thyssen opponeret imod – givetvis med rette⁶¹. Japsens belæg for en statspatriotisk følelse på landet i Haderslev østeramt allerede omkring år 1800 er nemlig meget svage, hvad han da også selv åbent indrømmede⁶². Han støttede sin argumentation på tidsskriftet »Haderslevsk Maanedsskrift til almennyttige Kundskabers Udbredelse«, der udkom 1793-94 i en danskpatriotisk ånd. Men da dette tidsskrifts udbredelse i landområderne er ukendt, er det intet stærkt indicium. Det samme gælder løjtdegnen Hans Mikkelsens digtning fra slutningen af 1700-tallet, som Japsen også fremdrog. Den viser nok en afstandtagen hos digteren til bønderns brug af det tyske sprog, men heller ikke her er repræsentativiteten nærmere afklaret⁶³. At netop lærerne skulle være den kanal, der ledte statspatriotismen fra byernes borgerskab og ud til bønderne, kan næppe siges at være påvist⁶⁴.

Da den nationale konflikt brød ud omkring 1840, betød helstatspatriotismen stadig meget for borgerskabets nationale stillingtagen, mest i Flensborg, mens den i Haderslev og Aabenraa var under nedbrydning⁶⁵. Sandsynligvis havde den også betydning for småborgerskabets kongetro indstilling. I modstanden mod de slesvig-holstenske faner i Haderslev og Aabenraa og forkærligheden for Dannebrog kan man øjne en dyrkning af flaget som symbol, og i skyttelavene i Flensborg og Aabenraa forekom klare statspatriotiske markeringer⁶⁶.

Med til statspatriotismen hørte nemlig som påpeget af Japsen selv ikke blot kongetroskab, men også en dyrkelse af nationale symboler som flaget, flåden, København som monarkiets hovedstad, lovprisningen af regeringens økonomiske reformpolitik og generelt milde styre af undersåtter-

60. Japsen Statspatriotisme s. 108 (jfr. note 7).

61. Pontoppidan-Thyssen s. 291.

62. G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, Aabenraa 1968, s. 216. Jfr. Japsens understregning af, at det patriotiske røre i Aabenraa under Englandskrigene ikke bredte sig til amtets landsogne, Japsen Aabenraa s. 46.

63. Japsen Skolevæsen s. 219ff.

64. Sst. s. 391.

65. Schultz Hansen s. 33-36, Japsen Aabenraa s. 104, Fangel s. 339-40.

66. Jfr. note 41 og 44 om skyttelavene.

ne m.v. At påvise disse elementer i de nordslesvigske bønders tankegods i den her behandlede periode vil imidlertid blive meget vanskeligt. De spillede nemlig ud fra det bevarede kildemateriale at dømme ikke nogen nævneværdig rolle⁶⁷.

Må således »helstatspatriotismen« afvises som forklaring på den nordslesvigske bondes nationale stillingtagen i 1840-erne, eller i hvert fald kraftigt betvivles, bliver der dog en anden mulighed tilbage. Japsen nævnte i sit foredrag fra 1973, at helstatspatriotismen hos de nordslesvigske bønder havde sin rod i den førnationale forestilling om kongen som værner om de små i samfundet⁶⁸. Men det er næppe nødvendigt at tage omvejen over helstatspatriotismen for at forklare bøndernes danske bevægelse i 1840-erne. Anders Pontoppidan-Thyssen har nemlig foretaget en meget overbevisende sammenkobling af den tidlige danske bevægelse i Haderslev amt med den *bondepolitik*, som bønderne her førte fra 1830-erne. Ifølge Pontoppidan-Thyssen var det således »snarere bondestanden som sådan, der »vågnede« end danskheden«⁶⁹.

Pontoppidan-Thyssen har særlig peget på en langstrakt konflikt i 1830-erne og 1840-erne mellem bønder og embedsmænd i Haderslev østeramt om *tienden*. Denne afgift til kirken blev stadig ydet i naturalier, og med de stigende priser på landbrugsprodukter var det bøndernes ønske at få den afløst af en pengeydelse, således som det var sket andre steder. Endvidere var bønderne utilfredse med, at tienden blev administreret af en fælles kirkekasse, som lededes af embedsmænd, og ikke af de lokale kirker. Ved at sende deputationer og petitioner direkte til Frederik VI og Christian VIII søgte bønderne forgæves at få deres synspunkter sat igennem.

Tiendespørgsmålet var altovervejende aktuelt i Østeramtet (Haderslev provsti), mens det i Vesteramtet (Tørninglen provsti) ikke udgjorde noget konfliktstof mellem bønder og embedsmænd. I denne forskel ser Pontoppidan-Thyssen en væsentlig grund til, at den danske bevægelse 1840-46 var mest aktiv i Østeramtet⁷⁰. Kun her gav bondepolitikken en rigtig mobiliseringsbasis, som »Dannevirke« efter bedste evne søgte at udnytte ved at give plads for et stort antal indlæg til fordel for bøndernes synspunkter. »Den slesvigske Forening« tog da også straks efter sin grundlæggelse tiendesagen op ved at indsende en petition til kongen, og senere nedsattes en særlig tiendekommission indenfor foreningen.

67. Det ses i hvert fald ikke i »Dannevirke« 1838-48.

68. Japsen *Betragtninger* s. 66.

69. Pontoppidan-Thyssen s. 308.

70. Om tiendesagen sst. s. 308-310, 330-331.

»Dannevirke« gav også plads for andre indlæg til fremme af bondestandens økonomiske og sociale interesser. Flors strategi, at »Dannevirke« skulle skrive for bonden, blev virkelig fulgt. Også Peter Hiort Lorenzen gik stærkt ind for, at bladet tog sig af bøndernes materielle interesser. Særlig i bestræbelserne på at ophæve hertugen af Augustenborgs jagtret på bøndernes marker på Als, i Sundeved og Lundtoft herred var han ivrig – hertugen var jo hans politiske hovedfjende. Hiort Lorenzen opfordrede også til, at bladet vendte sig imod hoveriet – som dog næppe var særligt tyngende sammenlignet med kongeriget. Blandt de sager om godsejernes dominans over fæstebønderne, som »Dannevirke« tog op, bør endelig nævnes afskaffelsen af den adelige patrimonialjurisdiktion, d.v.s. godsernes status som selvstændige retsområder⁷¹. Den slesvigske Forening, der i sit første møde havde besluttet at »virke til folkets gavn ved befordring af petitioner, deputationer til kongen og andre lovlige midler«, arbejdede for at gennemføre de samme krav⁷².

Andre af bondestandens ønsker var snarere rettet imod embedsmændene. Det gjaldt ønsket om indførelse af en fri kommunalforfatning i lighed med kongerigets lov om sogneforstanderskaber fra 1841 og kravet om indseende i amtsregnskabet samt en reform af sportelvæsenet. Også bestræbelserne på at få oprettet forligelseskommissioner kan ses i denne sammenhæng. Herigennem kunne bønderne selv indbyrdes ordne mindre stridigheder uden myndighedernes medvirken – og uden den dyre bistand fra de mange advokater, som fandtes i hertugdømmet Slesvig, fordi retsforholdene her var så indviklede⁷³.

I nøje sammenhæng med ovennævnte krav fra bondestanden skal ønsket om indførelse af dansk rets- og administrationsprog ses. Dette var simpelthen en nødvendighed, hvis bønderne skulle deltage i det lokale styre og ikke overlade alt til embedsmænd og advokater. Den lyst til øget indflydelse i egne anliggender, som bl.a. ønsket om en kommunalforfatning var udtryk for, førte til kravet om bedre undervisning ud over almue-

71. Sst. s. 288. P. Hiort Lorenzen til Koch 24.7. 1841, trykt hos Lauridsen IV, s. 280. Se om hertugens jagtret også Dannevirke 6.9. 1838, 16.3 og 12.10. 1844, 17.1. 1846 og H. R. Hiort-Lorenzen i Sønderjyske Årbøger 1890, s. 220ff. Om hoveriet og patrimonialjurisdiktion: Dannevirke 31.7. 1841, 26.10. 1842 og 10.2. 1844.

72. Den slesvigske Forenings protokol, gengivet af H. R. Hiort-Lorenzen, Sønderjyske Årbøger 1890, s. 134.

73. Pontoppidan-Thyssen s. 310. *Kommunalforfatning* også Dannevirke 26.6. 1844 og marts 1846, især 14.3; Hiort-Lorenzen s. 220ff (Den slesvigske Forenings resolution). *Amtsregnskabet*: sst. s. 188, 190. *Sportelvæsen*: Dannevirke 6.9. 1838. *Forligelseskommissioner*: Hiort Lorenzen s. 143ff. Et krav om almindelig værnepligt tiltrådtes af L. Skau, men blev ikke officiel politik, Dannevirke 26.11. 1845.

skolen, hvilket som bekendt førte til oprettelsen af højskolen i Rødding i 1844 i Den slesvigske Forenings regi. Den udbredte benyttelse af de bogsamlinger, som det med hjælp fra venner af den slesvigske sag i København lykkedes at få etableret i mange sogne, kan også ses som en udløber af bondestandens ønske om øget indflydelse på samfundslivet.

Højskolen og bogsamlingerne og indførelsen af dansk rets- og administrationssprog var ønsker og krav, som bondebevægelsen formulerede efter tilskyndelse fra den danske bevægelses foregangsmænd, især Paulsen, Flor og dennes tro væbner Koch. De øvrige krav havde mere deres udsping i traditionel bondepolitik. Dansk landbrugshistorisk forskning har påvist, at bondestanden også forud for landboreformerne langt fra var nogen underkuet og pacifiseret almue. Tværtimod var bønderne ofte i stand til at virke sammen om en interessevaretagende politik, også når det kunne føre til konflikt med godsejere og embedsmænd. Disse modspillere gik under betegnelsen »de store«, og i bondens øjne svor de sig sammen for at hindre bonden i at opnå hans »ret«, hvormed man oftest mente sædvane-retten. Det middel, man gerne benyttede for at få sine krav imødekommet, var en direkte klage til den enevældige konge, udenom hans embedsmænd. Kongen blev nemlig anset som værner for de upriviligerede medlemmer af samfundet⁷⁴.

Det samfundsbillede, som hørte sammen med den traditionelle bondepolitik, var endnu udbredt i Nordslesvig i 1830-erne og 1840-erne. Det gjaldt blandt andet »sammensværgelsesteorien«, troen på, at »de store« stod sammen om at holde bonden nede. Laurids Skau traf første gang en af bondebevægelsens ledere, den senere formand for Den slesvigske Forening, gårdejer Hans Nissen i Hammelev i begyndelsen af 1830-erne. Om dette møde berettede han senere: »Blandt de mange ting, som jeg i denne vor første samtale spurgte ham om, erindrer jeg i særdeleshed een gjenstand, nemlig *forholdet mellem folket – bondestanden – paa den den side, og de saakaldte »store« paa den anden side*; thi det var på den tid almindeligt og er det vel tildeels endnu, at betragte disse som *modsætninger*. Jeg vilde da vide, hvorledes det kunde gaae an at hævde sin anskuelse, naar den var i strid med »de stores«, hvortil han svarede: »mit valgsprog har altid været: »thue Recht, und fürchte den Teufel nicht«; det har min fader og min bedstefader lært mig, og retten skal nok staae i enden«. Paa min bemærkning, at dette kunde lade sig høre, naar det var med private »fornemme« man var geraadet i collision; men naar det nu var *øvrigheden*,

74. Claus Bjørn: *Bonde, herremand, konge*, Kbh. 1981, især s. 43f, 59-66.

man kom i modsætning til, hvad saa? »Der er høg over høg«, var hans korte, afgjørende svar⁷⁵.

Troen på kongens retfærdige afgørelse og hans evne til at skære igennem bureaukratiet, hvis han af bønderne selv blev gjort bekendt med deres sande ønsker, træffes ofte i »Dannevirke«, ikke mindst i tiendesagen. Bønderne mente, at Frederik VI havde givet dem ret, og når der intet var sket, skyldtes det embedsmændenes obstruktion. Denne skulle det dog nok lykkes at få sprængt – »Hvo kan modstaae kongens og folkets forenede vilje?«, blev der således spurgt⁷⁶.

Både i Danmark og Sønderjylland befandt bondepolitikken sig imidlertid omkring midten af 1840-erne i et vadested. Stænderforsamlingerne og den deraf følgende debat af offentlige anliggender truede med at sprænge rammerne for den traditionelle samfundsopfattelse med bonden og kongen som allierede imod »de store«. Billedet af den enevældige konge begyndte begge steder at krakelere.

I Sønderjylland skabte som nævnt spørgsmålet om anvendelsen af det danske sprog i stændersalen en konflikt mellem bønderne og kongen, der en overgang resulterede i lukningen af Den slesvigske Forening. I Danmark søgte regeringen at stoppe bondeaktiviteten ved at udstede det såkaldte »bondecirkulære« i 1845, der skulle hindre ukontrollerede møder og omrejsende agitatorer. Som reaktion imod dette allierede bondebevægelsen sig med de liberale i »Bondevennernes Selskab« fra 1846⁷⁷. I Sønderjylland var de liberale imidlertid ingen mulig alliancepartner, for liberalismen blev her båret af slesvig-holstensksindede, der oftest tillige var tysktalende. Bondebevægelsen var derfor henvist til fortsat at klare sig selv med hjælp fra Flor og hans lille kreds, der igen havde støtte blandt de liberale i kongeriget⁷⁸.

Den sønderjyske bondestand var givetvis også mere konservativ end den danske, så et samarbejde med de liberale ville også af den grund have været vanskeligt⁷⁹. Selv om der var mange krav af økonomisk og social karakter, som bønderne gerne så opfyldt, var de gennemgående langt

75. L. Skau: Hans Nissen i Hammelef, Kbh. 1857, s. 12. Man bemærker Skaus forsøg på at distancere sig lidt fra bondebevægelsens synspunkter fra 1830-erne – efter Treårskrigen var Skau selv blevet embedsmand (amtsforvalter). Jfr. sst. s. 116.

76. Dannevirke 29.5. 1841.

77. Claus Bjørn i Det danske landbrugs historie III, Kbh. 1989, s. 116-120.

78. Forholdet mellem Flors kreds og de liberale i Danmark drøftes nærmere nedenfor s. 393.

79. Befolkningens konservatisme understreges gentagne gange af Pontoppidan-Thyssen, f.eks. s. 291: »De sikre kendsgerninger er datidens dybe kløft mellem dannelse og almue og det store flertals tavshed og passivitet. Man kan derfor ikke gå ud fra, at »folket« uden videre overtog de dannedes forestillinger, hverken de statspatriotiske, liberale eller nationale. Det synes ikke at have været tilbøjeligt til at ræsonnere over samfundsspørgs-

bedre stillet end deres standsfæller i Danmark, i hvert fald end de sjællandske. De holdt derfor fast ved den enevældige kongemagt, endnu i januar 1848, hvor en liberal-demokratisk forfatning var en mulighed, som var rykket en del nærmere. »Når jeg fortæller folk fra landet, at vi nu faaer en art constitution, saa blive de alle ængstelige, som om der hendtes landet en ulykke. Idag hørte jeg, at bønderne i Fjelstrup erklære at ville vove liv og blod for kongen, dersom nogen vil prøve paa at indskrænke hans autoritet; thi om noget fler-herskab vil de ikke vide om at sige. Denne idee er fremherskende overalt paa landet, og jeg troer, den gennemtrænger hele den danske bondestand. Den danske bonde seer skjævt til enhver udenfor hans stand, og det er ham en satisfaction, at der er en mand over dem, de maae respektere ligesaa meget, som han gjør det«, skrev P. Chr. Koch til Flor⁸⁰. Som det også fremgik af »folkeadressen«, ønskede bønderne ikke noget parlament skudt ind som et forstyrrende mellemed mellem dem og kongen, særlig ikke når det skulle bestå af liberale, slesvig-holstenske embedsmænd og advokater.

Ikke alene forfatningsretsligt, men også statsretsligt holdt bønderne i Sønderjylland på det engang bestående. Overalt i landsdelen gjorde en udbredt *slesvigsk selvstændighedsfølelse* sig gældende. En indlemmelse af hertugdømmet Slesvig i kongeriget, som de nationalliberale ejderdanske ønskede sig, var man afgjort imod. Afvisningen var især materielt begrundet i den slesvigske bondestands økonomiske og sociale forspring i forhold til den kongerigske. Denne særslesvigske følelse søgte slesvig-holstenerne flere gange med held at bygge på. Ved at skyde den danske bevægelse i skoene, at den sigtede imod indlemmelse af Slesvig i Danmark (»inkorporation«), lykkedes det ofte at vende stemningen imod den⁸¹. Når

---

mål på de dannedes maner, men som grundholdning indstillet på at acceptere og respektere de givne samfundsmæssige autoriteter« (jfr. iøvrigt s. 359). Dette syn på befolkningen opponerede Japsen imod (anm. af Pontoppidan-Thyssens bog i Fortid og Nutid XXVIII, 1978, s. 460), jfr. Japsens egen opfattelse af den danske bevægelse som *progressiv* (Betragtninger s. 75). Jeg kan tilslutte mig Pontoppidan-Thyssens indledende bemærkninger, men hans karakteristik af befolkningens grundholdning modsiges af hans egne resultater: bondepolitikken godtog i hvert fald ikke embedsmændenes autoritet! Rigtig er hans påpegning af de egnsvise forskelle (s. 294). Netop på den baggrund forekommer udsagnet for generaliserende. Overses må det heller ikke, at bondepolitikken med sin opslutning bag enevælden pegede bagud, men med krav som kommunalforfatning og forligelseskommissioner fremefter.

80. Koch til Flor 24.1. 1848, trykt hos Lauridsen VIII, s. 191. Citeret af Japsen (Betragtninger s. 67f).

81. F.eks. på Nordals, se Clausen, især s. 123, 130. Pontoppidan-Thyssen s. 315 om det slesvig-holstenske forslag om indlemmelse af Haderslev amt i kongeriget, som var taktisk bestemt.

Flor ved affattelsen af »folkeadressen« i 1847 tog en afstandtagen fra en indlemmelse af Slesvig i kongeriget med, var det således en realistisk vurdering af folkestemningen⁸².

Denne »slesvigisme«, der ikke alene næredes af bønderne, men f.eks. som nævnt også af de flensborgske købmænd, forsvandt ikke straks i 1848. Selv om den slesvig-holstenske revolution for de kongetro slesvigere stod som et »oprør«, og selv om en indlemmelse i Det tyske forbund for flertallet af nordslesvigerne var en vederstyggelighed, som oversteg en indlemmelse i kongeriget, kastede de sig ikke straks i armene på kongerigets nationalliberale bevægelse⁸³. Både i november 1848 og i januar 1849 tilføjede underskriverne flere steder på adresserne, at de modsatte sig indlemmelse i Danmark⁸⁴.

Tilslutningen til først Klewings adresse i eftersommeren 1849 og senere til Den slesvigske Forenings petition 1849-50 viser imidlertid, at der i løbet af foråret eller sommeren 1849 var sket et skred i holdningen både til forfatningsspørgsmålet og Slesvigs statsretslige stilling. Naturligvis kan selve krigen have bevirket en polarisering i opfattelserne, men mest sandsynligt er vel, at grundlovens vedtagelse den 5. juni 1849 gjorde udslaget. Dens liberale valgretsbestemmelser sikrede store og små bønder, håndværkere og arbejdere adgang til øget indflydelse på statsstyrelsen. Det parlament, som ville udgå herfra, tiltalte sikkert disse grupper mere end den slesvigske stænderforsamling med dens privilegerede valgret. Omvendt kan den almindelige valgret have skræmt de konservative storkøbmænd i Flensborg. De fastholdt i hvert fald Slesvigs selvstændige stilling i monarkiet⁸⁵.

---

82. P. Lauridsen undervuderer med hans forudfattede negative syn på den slesvigske selvstændighedsfølelse helt betydningen af »folkeadressen« og mener, at Flor skrev direkte imod sin egen overbevisning, da han medtog en afstandtagen fra Slesvigs indlemmelse i Danmark (VII, s. 102f).

83. Jfr. H. A. Krügers brev til A. F. Tscherning 5.4. 1848, citeret af Japsen, *Betragtninger* s. 68.

84. November 1848 i Hellevad og Egvad sogne (jfr. Gregersen *Fra den nationale vækkelse*, s. 180) samt en enkelt i Ketting sogn, januar 1849 i Agerskov sogn.

85. Schultz Hansen s. 99-106.

Modernisering og dansk bevægelse – en anden tolkning.

I analysen af den danske bevægelses geografiske og sociale udbredelse og af dens ideologiske indhold er der fremkommet flere momenter, som taler imod Japsens teori om bøndernes borgerliggørelse som den vigtigste drivkraft.

I rejsningen af sprogkravet i årene 1836-40 var midtlandet omkring Toftlund, Gram og Rødding således lige så aktivt som østeregnen omkring Haderslev. Ganske vist blev billedet vendt om i de følgende år 1840-46, men herpå har Anders Pontoppidan-Thyssen givet en alternativ forklaring, nemlig at der her var et bondepolitisk mobiliseringspotentiel, som den danske bevægelse kunne udnytte. Der kan dog også være grund til at gøre opmærksom på det simple forhold, at Haderslev by nu engang med »Dannevirke«s redaktion og Kochs og Hiort Lorenzens bopæle var centrum for den danske bevægelse.

Dernæst kan der stilles spørgsmål ved, om Haderslev østeramt var den del af Nordslesvig, hvor bønderne var mest inddraget i den borgerlige økonomi. Det sønderjyske landbrugs historie i den her behandlede periode er endnu ikke videre grundigt undersøgt, og vi må her nøjes med en simpel indikator for pengeøkonomien, nemlig oprettelsen af *sparekasser*. De ældste nordslesvigske sparekasser oprettedes naturligt nok i byerne: Aabenraa 1818, Haderslev 1819, Sønderborg og Tønder begge 1820. I landområderne nåede Løgumkloster flække og Løjt sogn at få deres i 1821 før den økonomiske krise satte en stopper for flere. Først i 1840-erne blev sparekassedannelsen genoptaget i Højer 1843, Hostrup ved Tønder 1844, Broager 1845 og Graasten og omegn 1847. De øvrige områder kom først med efter Treårskrigen⁸⁶.

Udover byerne lå sparekasserne overvejende i den sydlige del af Nordslesvig, i egne, hvor der hos de større gårdmænd var et udpræget pengeøkonomisk supplement af den ene eller anden art til agerbrug og husdyrhold: sydvendt studehandel på Tønderegnet, skibsfart på Løjt land og teglværksproduktion omkring Nybøl nor. I disse tre områder fandtes en ikke ubetydelig tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse i bondesamfundets førende lag⁸⁷. I Sydslesvig fandtes de tidlige sparekasser i Husumområdet og på østkysten – altså i Nordfrisland og Angel, hvor den

86. G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie, Aabenraa 1970, s. 333, jfr. s. 37f.

87. Gregersen: Af Slogs herreds nationale historie, s. 64, 71, 78; Løjt sogns historie, s. 215f; Bondeliv på Broagerland. Andreas Andresens erindringer fra Skelde. Sønderjyske Årbøger 1990, s. 101-156, især s. 109-110.

slesvig-holstenske bevægelse havde størst succes⁸⁸. Alt i alt tegner det altså til, at en »borgerliggørelse« i storbondelaget mest kom slesvig-holstenismen til gode.

Det er også den konklusion, der må drages af den sociologiske undersøgelse af den tidlige danske bevægelse. Tilslutningen kom overvejende fra de lag, som var mindre gennemgribende inddraget i moderniseringen. Dette bliver i hvert tilfælde klart ved en sammenligning med den slesvig-holstenske bevægelses sociale basis. Den er ikke så godt undersøgt som for den danske bevægelse, men for Nordslesvigs vedkommende står hovedtrækkene dog klare. Ganske vist var slesvig-holstenismen ikke – som undertiden hævdet fra dansk side – nogen ren overklassebevægelse uden folkelig forankring. Der var både gårdmænd og håndværksmestre med. I Den slesvig-holstenske patriotiske Forening udgjorde disse grupper f.eks. henholdsvis 30 og 24 %, det drejede sig dog ofte om de større gårdmænd og mestre. Men sammenlignet med den danske bevægelse var der navnlig et betydeligt større islæt af købmænd, skibsredere, advokater, læger og andre fra de liberale erhverv – samt af embedsmænd fra forvaltning, retsvæsen, kirke og skole. Disse grupper, som naturligt nok blev de ledende på slesvig-holstensk side, savnedes næsten helt i den danske bevægelse. Til gengæld manglede slesvig-holstenismen i Nordslesvig tilslutning fra arbejderklassen i byerne og husmands- og arbejderklassen på landet⁸⁹.

At moderniseringen fremmede slesvig-holstenismen kan heller ikke overraske, eftersom den var mest fremskreden i Holsten og Hamborg, men mindre gennemgribende længere nordpå. Holsten havde en stærkere urbanisering, en hurtigere industriel udvikling og et mere fremskredent landbrug; især de større gårde i Slesvig og Danmark havde holstensk agerbrug og mejeribrug som forbillede. Hamborgs økonomiske indflydelse på hele Jylland er velkendt, og byens opland blev i 1840-erne skudt længere nordpå takket være vej- og jernbanebyggeriet⁹⁰.

Intet under, at borgerskabet i Aabenraa med de tætte forbindelser til hamborgske redere også politisk orienterede sig imod syd. I Haderslev har de samme mekanismer sikkert gjort sig gældende, derimod ikke i Flensborg. Denne bys købmænd ønskede i stedet at tage konkurrencen

88. L. Sodemann: Om Sparekasserne i Hertugdømmet i Slesvig i Aarene 1854 og 1859. Slesvigske Provindsial Efterretninger II, 1862, s. 469-526, især s. 493-526.

89. Slesvig-holstenismens sociale basis: Fangel s. 395f, 404, 426; Japsen Aabenraa s. 197f, 243, 255f, 257; Hroch s. 120; Volker Weimar: Der Malmöer Waffenstilstand von 1848, Neumünster 1959, s. 232 (Flensborg); Scharff s. 175 (jfr. note 29).

90. L. Rerup: Slesvig og Holsten efter 1830, Kbh. 1982, s. 11-23.

op med det ekspanderende Hamborg, og det blev bestemmende for deres politiske orientering. For at dæmme op for hamborgsk indflydelse holdt de fast ved den bestående helstat og Slesvigs selvstændighed i forholdet til det mere Hamborgdominerede Holsten. Et symptom på denne indstilling var bestræbelserne for at få en filial af den danske nationalbank til Flensborg og for at få anlagt en tværbane til Husum og Tønning, så byen kunne styrke sin position i den østvestgående transithandel. Det indgik ikke i planerne, at tværbanen skulle have forbindelse til Hamborg⁹¹!

Bondebevægelsen – i Nordslesvig som i Danmark – udviklede sig langt hen ad vejen på egne præmisser, ikke blot før, men også efter 1850 og et godt stykke op i det 20. århundrede. Den karakteriseredes snarere af en afvisende holdning overfor det, som kom fra byerne, vel at mærke på det mentale og ideologiske plan. Når talen er om boligkultur, klædedragt, skabelige omgangsformer o.l., var der ganske vist tale om en mere eller mindre fuldstændig tilegnelse af byborgerskabets idealer. Men rent bevidsthedsmæssigt formåede bønderne de to steder at erstatte den traditionelle bondekultur med en selvstændig kultur, der undertiden antog karakter af en »modkultur« til bykulturen, som især blev båret af de nationalliberale embedsmænd. Bønderne formåede i Danmark og Nordslesvig længe at gøre sig selvstændigt gældende både i forhold til borgerskab og arbejderbevægelse, hvad enten det var som grundtvigske høj- og friskolebønder, andelsbønder, venstrebønder eller tilhængere af Indre Mission eller lidt af hvert – i Nordslesvig naturligvis først og fremmest som dansksindede bønder. Begrebet »borgerliggørelse« synes ud fra et bevidsthedsmæssigt aspekt ikke at have den store relevans for den jævne danske og nordslesvigske bondestands historie⁹².

Det betyder ikke, at Japsens hypotese fra 1973, hvis foreløbige karakter han selv understegede, ikke har været forskningsmæssigt frugtbar også for diskussionen af den danske bevægelses historie før 1850. Den har tildels

---

91. Schultz Hansen s. 30ff, 65f.

92. Jfr. Palle Ove Christiansen: Peasant Adaption to Bourgeois Culture? *Ethnologica Scandinavica* 1978, s. 98-152, især konklusionen s. 145-151, hvor det bl.a. hedder: »From a retrospective point of view the material effects, interior furnishings, decoration, dress, occupation and behaviour appear drastically changed, but in many respects the farmers remained peasants ... There has indeed been an economic and social embourgeoisement of the peasant, but the most basic norms and attitudes have still been retained« (s. 149). Denne konklusion gælder bondestanden som helhed og udelukker naturligvis ikke, at der var større gårdmænd, som skilte sig ud fra deres mere jævne standsfæller for at slutte sig til laget af præster, mølleejere, proprietærer og andre udenfor bondestanden (fik »proprietærnykker«).

haft samme funktion som P. G. Lindhardts tese om de religiøse vækkelses sociologi: uden at kunne verificeres har den fremprovokeret flere detaljundersøgelser og anden stillingtagen. Dertil kommer, at adskillige af tesens enkeltiagttagelser er blevet stående – således understregningen af den fundamentale forskel mellem de to nationale bevægelers sociale oprindelse. Det samme gælder naturligvis en mængde af de primære forskningsresultater fra bl.a. »Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850« og i videre forstand det basale forhold, at de nationale bevægelser ikke kan forstås uden skyldig hensyntagen til den økonomiske og sociale udvikling. Det er måske banalt nu, men var det ikke, da Japsen skrev Åbenråafhandlingen i 1961.

Miroslav Hrochs teori om nationale bevægelser i de mindre europæiske lande.

I den førnævnte debat i »Historie« 18,1 fremdrog Uffe Østergaard den tjekkiske historiker Miroslav Hroch og hans grundlæggende værk »*Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*« (eng. udg. 1985). Han fandt, at Hrochs iagttagelser på flere felter syntes at stemme overens med udviklingen i Nordslesvig efter 1880. Således påpegnings af, at de nationale bevægelser i de mindre europæiske lande især brød frem i områder, som nok var påvirkede af moderniseringsprocessen, men ikke underlagt den fuldt ud⁹³. Af ovenstående turde det være fremgået, at det er en konklusion, der også har rækkevidde for tiden før 1850⁹⁴.

Som nævnt af Uffe Østergaard opererer Hroch i den nationale udvikling med tre faser A, B og C samt stadierne 1 og 2 i den økonomisk-sociale udvikling. Fase A kendetegnes af den intellektuelles »professionelle« interesse for sprog og folkekultur, historie m.v. og udspringer af oplysnings-tidens patriotisme. Fase B betegner perioden med den patriotiske agitation, der bryder den intellektuelle elites isolation i forhold til den øvrige

93. Nils Vollertsen m.fl. s. 48f, jfr. Hroch s. 152, 173f.

94. Mens slesvig-holstenismen fik størst tilslutning i områderne med den hastigst voksende velstand (Angel og Frisland) og den danske bevægelse i de jævnt velstående egne i Nordslesvig, forblev den mellemslesvigske hedeegn, bortset fra de større ejendomsbesiddere, længe passiv i national henseende.

befolkning, mens fase C bringer den nationale massebevægelse. Skellet mellem stadie 1 og 2 udgøres af det industrielle gennembrud, kapitalismens etablering og arbejderbevægelsens opkomst⁹⁵.

Overført på den danske bevægelse i Slesvig vil fase A nærmest kunne tidsfæstes til perioden fra ca. 1815 og frem til slutningen af 1830-erne. Interessen for det danske sprog ytrede sig fra omkring 1815 hos lærde som bl.a. Knud Aagaard og N. Outzen – og efter 1820 hos Christian Paulsen⁹⁶. Begyndelsen af fase B markeredes vel først og fremmest af »Dannevirke«s etablering i 1838 og »Apenrader Wochenblatt/Ugeblad for Aabenraa« fra året efter, samt af adresserne i sprogsagen 1838-40.

Sammenlignet med de andre nationale bevægelser, som Hroch undersøger, var den danske bevægelse i Nordslesvig i fase B atypisk ved at helt overvejende at blive båret af bønderne. Mellem to tredjedele og tre fjerdedele af underskriverne på adresserne 1838-47 og medlemmerne af Den slesvigske Forening tilhørte bondestanden mod i reglen ikke meget over 30 % i de nationale bevægelser i de andre lande. Bønderne spillede ud over Slesvig kun en vigtig rolle i Estland og Litauen, tildels også i Irland. I de øvrige af de undersøgte små europæiske lande var deres betydning underordnet, og først i fase C trådte de for alvor frem der⁹⁷.

Hroch opererer med begreberne »komplet« og »ukomplet klassestruktur«, som han tillægger stor vægt. Det var således af afgørende betydning for dannelsen af de små nationer, at de kom i besiddelse af en klassestruktur, som rummede repræsentanter for alle klasser i det kapitalistiske samfund. Også på dette punkt afveg den danske bevægelse i Slesvig fra de øvrige lande, som Hroch undersøger. Ganske vist havde også denne bevægelse i fase B med mangelen på et borgerligt element en ukomplet klassestruktur, men den kunne støtte sig til moderlandet Danmarks borgerskab, tildels også på det enevældige administrationsapparat. Det nationale program kunne således ifølge Hroch bringes til Slesvig fra Danmark⁹⁸.

Uden at underkende den betydning, som lå i både den økonomiske og politiske støtte fra københavnske liberale, vil det af de foregående sider være fremgået, at den danske bevægelse i Nordslesvig i fase B så temmelig langt fra var nogen afspejling af den danske nationalliberale bevægelse. Det gjaldt bondebevægelsen, og det gjaldt den påvirkning, som kom fra

95. Nils Vollertsen m.fl. s. 48, jfr. Hroch s. 22-24.

96. Sønderjyllands Historie IV, s. 118-124.

97. Sammenfattende tabel hos Hroch s. 130, konklusioner s. 129-54, om bøndernes rolle især s. 149ff. – Det eneste fællestræk ved de nationale bevægelser sociale basis i fase B synes at være den meget lave deltagelse af lønarbejdere.

98. Hroch s. 26f, 123f.

Paulsen og Flor. Især sidstnævntes Grundtviginspirerede syn på folkelighed og demokrati afveg en del fra de liberales mere elitære forestillinger. Det sås f.eks. i forventningerne til Rødding Højskole, hvor de nationalliberale ikke viste den store begejstring for Flors tanker om en eksamensfri, almindennende skole, og hans planer om at inddrage eleverne i skolens styrelse gennem oprettelsen af et skoleråd ansås for misforstået liberalitet⁹⁹.

Mens den danske bevægelses udvikling forholdsvis nemt lader sig indpasse i Hrochs trefaseskema med hensyn til faserne A og B, er det vanskeligere at tidsfæste begyndelsen af fase C. Året 1848 er, som det ikke mindst vil være fremgået af masseadresserne fra Treårskrigen, et godt bud, som også svarer til, hvad Hroch har konstateret for andre nationale bevægelser. Imidlertid kunne den danske bevægelse ikke fastholde krigsårenes høje aktivitetsniveau efter 1850, ikke engang niveauet fra før 1848. Årsagerne hertil var flere. Forhåbningerne om at få del i junigrundlovens demokratiske goder blev grundigt skuffet med januarkundgørelsen i 1852, som efter pres fra stormagterne fortsatte det enevældige styre af Slesvig. I stedet for en folkevalgt rigsdag opretholdtes stænderforsamlingerne med den privilegerede valgret. De danske embedsmænd, som i stort tal erstattede de afskedigede slesvig-holstenske, havde ingen større forståelse for nuancerne i befolkningens nationale standpunkter, men var optaget af at gennemføre det nationalliberale program for en genfordanskning af Mellemslesvig. Midlerne hertil var lidet liberale og stemte ikke overens med det grundtvigske frihedssyn, som især Flor og Koch stod for. De blev derfor trængt tilside, og Laurids Skau blev pacificeret ved at blive gjort til amtsforvalter. Da de vestslesvigske »klosterbrødre« ud fra samme grundsyn som Flor og Koch opponerede imod tvangspolitikken, blev protesten undertrykt¹⁰⁰.

Det hjalp altså ikke den danske bevægelse, at den fik tilført et borgerligt element i form af et dansk embedsmandskorps efter 1850, snarest tvært imod. Det taler også imod både Japsens og Hrochs teorier, at den kraftige velstandsudvikling i landbruget og byerhvervene i disse år ikke modsvarede af øget national aktivitet. Meget peger således på, at de politiske rammevil-

99. Se f.eks. H. N. Clausen til H. Nissen og L. Skau 8.9. 1843, trykt hos P. Lauridsen VI, s. 67f.

100. Fangel s. 411-419, Schultz Hansen s. 120f, 128, A. Nyholm: Dansk møde- og foreningsliv i Tønder på sprogreskripterens tid. Sønderjyske Årbøger 1964, s. 164-80, P. Lauridsen: Sønderjyske Førere i 1850'erne. Historisk Tidsskrift 9. Rk. II, 1921-23. s. 233-80, A. Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid, s. 201-25, Cornelius Appel i politiforhør 1861. Sønderjyske Årbøger 1956, s. 190-208 (ved P. Kr. Iversen).

kår må medinddrages som forklaringsfaktor på lige fod med de økonomiske og sociale forandringer. Foruden den danske regerings forfatnings- og nationalitetspolitik må der henvises til den slesvig-holstenske modparts udvikling¹⁰¹. Dens svækkelse efter nederlaget i 1850 betød, at en vigtig mobiliserende faktor på dansk side faldt bort. Det tyder på, at den slesvig-holstenske revolution i 1848 havde fået den danske bevægelse til at »springe for tidligt ud« som massebevægelse. Fase C var ikke indtrådt i 1848.

Adskillelsen fra Danmark i 1864 og indlemmelsen i Preussen i 1867 stillede den danske bevægelse overfor kravet om fornyet agitation i kampen for genforeningen og modstanden mod fortyskningen. De danske embedsmænd blev for størstedelens vedkommende afskediget og udvist, eller de fortrak frivilligt. I første omgang overgik ledelsen af den nationale bevægelse mest til borgere i byerne og større jordbesiddere og andre udenfor bondestanden på landet. Disse kredse levede overvejende videre i de nationalliberale traditioner fra tiden mellem de slesvigske krige, og de var ikke i stand til at skabe en holdbar organisering, som omfattede brede grupper af befolkningen. Det skete først fra midten af 1880-erne, hvor en ny generation af ledere, mest yngre mænd fra bondestanden, trådte frem. Den stod samtidig for en ny danskhedsopfattelse, der var stærkere præget af det syn på dansk samfundsliv og kultur, som fandtes i de samtidige folkelige bevægelser nord for Kongeåen¹⁰². Den danske bevægelse nåede således først frem til fase C i slutningen af 1880-erne¹⁰³.

---

101. En skitsering af denne ud fra Hrochs faseopdeling er givet af Jörn Zimmermann i *Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 35, März 1990, s. 27-28. Zimmermanns opdeling svarer ret nøje til den her foretagne periodisering af den danske bevægelses udvikling.

102. Se herom Hans Schultz Hansen: *Fra skåltalepatriotisme til kaffebordsnationalisme. Træk fra de nationale møders kulturhistorie 1864-1920*. Sønderjysk Månedsskrift 1989, s. 105-113.

103. Jfr. Vollertsen m.fl. s. 50 (Uffe Østergaard).